

PAPER DETAILS

TITLE: Fikih Ilmi Özelinde ve Kefevî'nin Ketâib'i Çerçevesinde Mâverâünnehir Âlimlerinin Osmanli Ulemasına Tesiri

AUTHORS: Kasif Hamdi Okur,Abdullah Sitki Ilhan

PAGES: 1213-1245

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3544944>

Fıkıh İlmi Özelinde ve Kefevî'nin Ketâib'i Çerçevesinde Mâverâünnehir Âlimlerinin Osmanlı Ulemasına Tesiri

Kaşif Hamdi Okur

0000-0002-3705-3849

kasifhamdiokur@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Abdullah Sıtkı İlhan

0000-0002-7523-7008

abdullahsitiilhan@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Öz

Bu çalışmada, ilmi gelenekler içerisinde ehemmiyetli bir yer işgal eden Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı uleması üzerindeki tesirlerini, fıkıh ilmi özelinde ve Kefevî'nin *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* isimli eseri çerçevesinde ele almayı hedefliyoruz. Bu tercihin sebeplerini ifade etmek gerekirse fıkıh ilmi, hukukî yapıyı belirleyen ve sosyal hayatı düzenleyen bir disiplin olması hasebiyle İslam toplumları için her zaman müstesna bir yer işgal etmiştir. Osmanlı ulemasının Hanefî fikhını tevarüs ettikleri en önemli kaynak ise Mâverâünnehir âlimleri olmuştur. Hukukî hayatı ve toplumsal yaşamı düzenlemedeki fonksiyonu ise fikhî, ilim geleneğinin birinci derecede iştiğal alanı haline getirmiştir. Osmanlı ulemasının Hanefî mezhebine bağlı olduğu, Hanefî fikhını da ağırlıklı olarak Mâverâünnehir ulemasına dayalı ilim silsilesi vasıtasıyla tahsil ettiği ve bu ulemanın eserlerinden faydalandığı dikkate alınırsa, aradaki ilişkiyi ortaya koymak için çalışmada neden fıkıh ilminin tercih edildiği açıklık kazanacaktır. Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı uleması üzerinde fıkıh ilmi çerçevesinde yaptığı tesirin neden Kefevî'nin eseri üzerinden ele alınacağıyla alakalı olarak şu hususlar dile getirilebilir. Kefevî bu eserinde Hanefî fakihleri Ebu Hanîfe'ye bağlayan isnad zincirine ve 'an'anelere yer vermiştir. Nitekim Kefevî'nin kaydettiği bu verilerden hareketle Hanefî fıkıh geleneğinin bir şeceresini çıkarmak mümkün olacaktır. Kefevî'nin çalışması yalnızca bir fakihin hocaları, talebeleri ve eserleri ile alakalı biyografik ve bibliyografik malumat vermekle yetinmemekte, o fakihin Ebu Hanîfe'ye kadar uzanan ilim silsilesini, dikkat çekici görüşlerini ve içinde yer aldığı önemli olayları da kaydetmek suretiyle ilmî zihniyet hakkında ayrıntılı tahliller yapmaya imkân veren bir malzeme sunmaktadır. Bu bakımdan Kefevî ve eseri, Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı ulemâsı üzerine fıkıh ilmi çerçevesinde yaptığı tesiri incelemek için, isabetli bir seçim olacaktır. Bu inceleme neticesinde Hanefîliğin doktrinin ve literatürünün gelişmesinde, Mâverâünnehir bölgesinde gösterilen ilmi faaliyet oldukça etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca Osmanlı ulemasının Hanefî fikhını tevarüs ettikleri en önemli kaynak ise Mâverâünnehir âlimleri olmuştur. Bu intikal Mâverâünnehir âlimleri ve de literatür vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı medreselerinde fıkıh ilmi özelinde çoğunlukla

Mâverâünnehir âlimlerinin eserleri okunmuş ve bu eserler üzerine birçok çalışma kaleme alınmıştır. Son olarak Osmanlıda fıkıh geleneğinin ana kaynağını Mâverâünnehir kökenli Hanefî âlimlerin, eserlerinin ve fıkıh anlayışlarının oluşturduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh; Mâverâünnehir; Kefevî; Ketâib; Osmanlı

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı uleması üzerindeki fıkıh ilmi özelinde ve Kefevî'nin Ketâib isimli eseri çerçevesinde incelemektedir.
- İslamlaşma sürecinde Mâverâünnehir'de etkili olan mezhep, Hanefî Mezhebi olmuştur.
- Kefevî Hanefî mezhebini temsil eden meşâyih'in etkili olduğu bölgeler içerisinde Belh, Horasan, Semerkant, Buhâra ve Mâverâünnehir'in tamamını zikreder.
- Osmanlı ulemasının Hanefî fikhını tevarüs ettikleri en önemli kaynak Mâverâünnehir âlimleridir.
- Osmanlı medreselerinde fıkıh alanında ağırlıklı olarak Mâverâünnehir âlimlerinin eserleri okunmuştur.

Atıf Bilgisi

Okur, Kaşif Hamdi – İlhan, Abdullah Sıtkı. “Fıkıh İlmi Özelinde ve Kefevî'nin Ketâib'i Çerçevesinde Mâverâün-nehir Âlimlerinin Osmanlı Ulemasına Tesiri”. *Eskiye* 51 (Aralık 2023), 1213-1245. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1392604>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	15 Kasım 2023	
Kabul Tarihi	27 Aralık 2023	
Yayın Tarihi	31 Aralık 2023	
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem	
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik	
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin	
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com	
Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı (CRediT 1)	Yazar-1 (%65) - Yazar-2 (%35)
	Veri Toplanması (CRediT 2)	Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)
	Araştırma - Veri Analizi (CRediT 3-4-6-11)	Yazar-1 (%55) - Yazar-2 (%45)
	Makalenin Yazımı (CRediT 12-13)	Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)
	Metnin Geliştirilmesi ve Tashihi (CRediT 14)	Yazar-1 (%40) - Yazar-2 (%60)
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.	
S. Kalkınma Amaçları	--	
Lisans	CC BY-NC 4.0 creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr	

Influence of Mā warā' al-Nahr Scholars on the Ottoman Ulema in the Specification of the Science of Fiqh and Within the Framework of Kafawī's Katā'ib

Kaşif Hamdi Okur

0000-0002-3705-3849

kasifhamdiokur@hitit.edu.tr

Hitit University, Faculty of Divinity Department of İslamic Law, Çorum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Abdullah Sıtkı İlhan

0000-0002-7523-7008

abdullahsitkiilhan@hitit.edu.tr

Hitit University, Faculty of Divinity, Department of İslamic Law, Çorum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Abstract

This study aims to investigate the influence of Mā warā' al-Nahr scholars, who hold an essential place in scholarly traditions, on Ottoman scholars in the field of fiqh and within the framework of Maḥmūd b. Sulaimān al-Kafawī's (d. 990/1582) *Katā'ib al-akhyār min fuqahā' madhhab al-Nu'mān al-mukhtār*. This preference is because the science of fiqh, as a discipline that determines the legal structure and manages social life, has always had an exceptional place in Islamic societies. The most important source from which the Ottoman scholars inherited Hanafī fiqh was the scholars of Mā warā' al-Nahr. Its function in regulating legal and social life has made fiqh the primary field of scholarly tradition. Given that the Ottoman scholars adhered to the Ḥanafī madhhab and learned Ḥanafī jurisprudence primarily through the scholarly lineage based on the scholars of Mā warā' al-Nahr and benefited from their works, it becomes obvious why the science of fiqh was chosen in this study to demonstrate the relationship between the two. The following points can be made to explain why the influence of Mā warā' al-Nahr scholars on Ottoman scholars within the framework of fiqh will be discussed through Kafawī's work. In his work, *Katā'ib*, he included specifically the biographies of Ḥanafī scholars. Indeed, based on these data recorded by Kafawī, it will be possible to draw a lineage of the Hanafī fiqh tradition. Kafawī's work not only provides biographical and bibliographical information about a faqih's teachers, students, and works, but it also records the faqih's scholarly lineage back to Abū Ḥanīfa, his remarkable opinions, and the important events in which he participated, providing material for detailed analysis of the scholarly mentality. In this respect, Kafawī and his work would be an appropriate choice for analyzing the influence of the scholars of Mā warā' al-Nahr on the Ottoman scholars within the framework of the science of fiqh. Based on this research, it can be said that scientific activity in Mā warā' al-Nahr was very effective in developing the doctrine and literature of Hanafism. Moreover, the most important source from which Ottoman scholars obtained Hanafī fiqh was the Mā warā' al-Nahr scholars. It was through Mā warā' al-Nahr scholars and literature that this transmission took place. In the Ottoman madrasahs, the works of Mā warā' al-Nahr scholars in the field of fiqh were mainly read and many studies were

written on these works. Finally, it can easily be argued that the main source of fiqh tradition in the Ottoman Empire is the works and understanding of fiqh of Hanafi scholars originating from Mā warā' al-Nahr.

Keywords

Fiqh; Mā warā' al-Nahr; Kafawī; Katā'ib; Ottoman

Highlights

- This study examines the scholars of Mā warā' al-Nahr in the context of fiqh science on the Ottoman scholars and within the framework of Kafawī's work called Katā'ib.
- The sect that was effective in Mā warā' al-Nahr during the Islamization process was the Ḥanafī madhhab.
- Kafawī mentions the whole of Mā warā' al-Nahr among the regions where Ḥanafī scholars were influential.
- The most important source from which the Ottoman scholars inherited Ḥanafī jurisprudence were the scholars of Mā warā' al-Nahr.
- In Ottoman madrasahs, mainly the works of Mā warā' al-Nahr scholars in the field of fiqh were read.

Citation

Okur, Kaşif Hamdi – İlhan, Abdullah Sıtkı. “Influence of Mā warā' al-Nahr Scholars on the Ottoman Ulema in the Specification of the Science of Fiqh and Within the Framework of Kafawī's Katā'ib”. *Eskiye* 51 (December 2023), 1213-1245. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1392604>

Article Information

<i>Date of submission</i>	15 November 2023	
<i>Date of acceptance</i>	27 December 2023	
<i>Date of publication</i>	30 December 2023	
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External	
<i>Review</i>	Double-blind	
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - Turnitin	
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest	
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com	
<i>Author Contributions</i>	Conceptualization (CRediT 1)	Author-1 (%65) - Author-2 (%35)
	Data Curation (CRediT 2)	Author-1 (%60) - Author-2 (%40)
	Investigation - Analysis (CRediT 3-4-6-11)	Author-1 (%55) - Author-2 (%45)
	Writing (CRediT 12-13)	Author-1 (%60) - Author-2 (%40)
	Writing – Review & Editing (CRediT 14)	Author-1 (%40) - Author-2 (%60)
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.	
<i>S. Development Goals</i>	--	
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0 creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0	

Giriş

İslam ilim geleneğinde insanın tefekkür edebilme, sebepler ve sonuçlar arasında bağ kurabilme, akıl yürüterek çıkarım yapabilme özelliklerine sahip olması hasebiyle diğer canlılardan farklı olduğu sıkça vurgulanan bir husustur. İnsanın en önemli özelliği ise münferit yaşayamayıp toplum halinde, hemcinsleriyle dayanışma içerisinde bulunarak hayatını idame ettirmek zorunda olmasıdır. Toplum hayatının sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için gerekli olan bilgilerin vahiy yoluyla insanoğluna ulaştırılması, Yüce Yaraticının bir lütfu olarak değerlendirilmiştir. Hz. Âdem ile başlayan vahiy zinciri Hz. Muhammed ile neticelenerek kemâl derecesine ulaşmıştır.¹

Hız. Peygamber birlikten yoksun olan Arap yarımadası sakinlerini yeni bir inanç etrafında birleştirmiş, vefatını müteakip ashâbı bu inancı kısa sürede geniş bölgelere yaymıştır. Hız. Peygamber'in vefatında ilim namına o toplumda değer verilen hususlar Arap dili ve şiirine ilişkin bilgiler, dîne ilişkin Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde elde edilen bilgiler ile tıpla alakalı bazı uygulamalardan ibaretti. Sahabe neslinden itibaren Müslümanların kurduğu devletin genişleyip bir medeniyetin teşekkülüyle ilim gelenekleri ortaya çıkmış, başta Fıkıh, Sünnet ve Kur'ân ilimleri olmak üzere muhtelif alanlarda tedvin ve telif hareketleri gerçekleşmiştir.² Köprülü'nün vurguladığı üzere İlk Halifeler ve Emevîler devrinden başlayarak Abbasîler döneminde büyük bir inkişaf gösteren İslâmî ilimler, miladi 9-10. asırlarda zirveye ulaşmış bulunuyordu.³

Medreselerin ortaya çıkması İslam ilim geleneğinin teşekkülünde önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Artık bu aşamadan sonra belirli ilim dalları, belirli bir müfredat ve eserler çerçevesinde tedris edilmekte, böylece bir nevi standart eğitimden geçmiş bir ilmiye sınıfı doğmakta, İslam dünyasının her tarafında benzer bir eğitimden geçmiş olan ilmiye mensupları din ve hukuk bürokrasisinde görev almaktaydı. Medreselerin teşekkülünde "Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat" adıyla ifade edilen, İslam'ın ana bünyesini teşkil eden anlayışın güçlendirilmesi ve müdafaa edilmesi gayesi de önemli bir sebep teşkil etmiştir.⁴ Zira ilk medreseler Fatımîler ve Büveyhîler gibi Şîa inancına sahip olan hanedanların etki alanındaki bölgelerde bu hanedanlar bertaraf edildikten sonra, Sünnî anlayışın hâmisî ve temsilcisi konumunda olan Selçuklular ve Eyyûbîler tarafından kurulmuştur.⁵ İlk medrese ile ilgili olarak daha önceki tarihlerde faaliyete geçirilmiş müesseselere de atıf yapılmakla birlikte, ilim geleneğinin standart bir şekilde yerleştiği eğitim kurumları Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün (öl. 485/1092) teşebbüsleriyle faaliyete geçen ve ona izafeten *Nizâmiye Medreseleri* olarak adlandırılan medreseler

¹ Bunlar için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 1/24, 26.

² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/32-34.

³ Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973), 142 (İzahlar ve düzeltmeler kısmı).

⁴ Özellikle Nizâmülmülk'ün bu amaca yönelik çalışmaları hakkında farklı bir değerlendirme için bk. Ferderick Starr, *Kayıp Aydınlanma*, çev. Yusuf Selman İnanç (İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2020), 505-509.

⁵ bk. Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1976), 110, 111; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 3-5; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 6, 8.

olmuştur. George Makdisi'nin ifadesine göre Nizamülmülk'ün kurduğu geniş medrese ağından önce de medreseler mevcut olmakla birlikte, daha önce Bedr b. Haseneveyh (öl. 405/1014) tarafından yaygınlaştırılan mescid-han kompleksleri ağı Nizamülmülk'ün faaliyetleri neticesinde geniş medreseler ağına dönüşmüştür.⁶ Bu medreseler devlet eliyle kurulan müesseseler olup, tahsilin meccani olması, teşkilatının en küçük ayrıntılarına kadar tespit edilmiş olması ve eğitim veren ilmiye mensuplarına maaş bağlanması gibi özellikler taşımaktaydılar.⁷ Büyük Selçukluların geliştirdikleri medrese geleneği bilahare Nureddin Zengî (öl. 569/1174) gibi atabeyler, Eyyûbîler, Memlûkler, Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri gibi hükümdarlıklar tarafından sürdürülmüş olup, Osmanlı'da teşekkül eden medreseler bu müesseseleri ve onların geliştirmiş oldukları ilim geleneğini model olarak benimsemiştir.⁸ Anadolu'da bir ilim geleneğinin tesisine katkıda bulunan ilim merkezleri Mâverâünnehir, İran, Suriye ve Mısır gibi bölgelerde bulunmaktaydı. Bu bölgelerde yetişmiş ilim adamlarının Anadolu Medreselerinde ders vermesi ve Anadolu'dan çıkan ilim taliplerinin söz konusu bölgelerde eğitim alması Anadolu'nun kendi ilim geleneğinin oluşmasına ciddi katkı sağlamıştır.⁹

Bu çalışmada, işaret ettiğimiz ilmi gelenekler içerisinde ehemmiyetli bir yer işgal eden Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı uleması üzerindeki tesirlerini, fıkıh ilmi özelinde ve Mahmud b. Süleyman el-Kefevî'nin (öl. 990/1582) *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* isimli eseri çerçevesinde ele almayı hedefliyoruz. Bu tercihin sebeplerini ifade etmek gerekirse fıkıh ilmi, hukukî yapıyı belirleyen ve sosyal hayatı düzenleyen bir disiplin olması hasebiyle İslam toplumları için her zaman müstesna bir yer işgal etmiştir. Bu bağlamda İslam dünyasında ilmî faaliyetlerin, toplumsal ve bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda öncelikle fıkıh alanında başladığına da vurgu yapılmaktadır.¹⁰ Fıkıhın ön plana çıkması, bir bakıma İslâm dininin karakteristik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edildiği gibi, insanoğlu amaçsız bir şekilde ve başboş olarak yaratılmamıştır (Kıyâme, 75/36). Her mükellefin hayatında karşılaşılabileceği durumlar için şerî delillerde belirlenmiş bir hüküm olduğu öngörülmektedir. Bu da uygulanması gereken doğru davranış formlarının tespiti için, nassların anlaşılması ve yorumlanmasını, diğer bir deyişle fıkıh eylemini zorunlu kılmaktadır. Hanefî literatüründe Ebu Hanîfe'ye (öl. 150/767) atfen fıkıhın “insanın lehinde ve aleyhinde olan hususları tespit edebilecek bir melekeye sahip olması” tarzında tanımlanması,¹¹ fıkıh ilminin bireysel dindarlık açısından taşıdığı öneme vurgu

⁶ George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, çev. A.H. Çavuşoğlu - H.T. Başoğlu (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 75, 76.

⁷ Bu hususlar için bk. Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, 5-8; Nizamülmülk'ün medrese yapılanmasına getirdiği yenilikler için bk. Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 259-265.

⁸ Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, 8-11.

⁹ bk. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 5-6.

¹⁰ Örnek olarak bk. H.A.R. Gibb, *Mohammedanism* (London: Oxford University Press, 1961), 88; Mustafa Abdürrâzık, *Temhîd li târîhi'l-felsefe fi'l-İslâm* (Beyrut: y.y., 2011), 185.

¹¹ Sadrüşşerîa, *et-Tavdih* (İstanbul: Mekteb-i Sanâyî Matbaası, 1310), 1/19; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, (İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniye Matbaası, 1310), 1/18-19; Güzelhisârî, *Menâfiu'd-dekâik* (İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1288), 17; ilgili tanımın Arapça ifadesinde yer alan ve Türkçeye genelde “bilmek” şeklinde çevrilen “marifet” tabiri, sıradan bir biliş biçimini değil “meleke hâsıl

yapmaktadır. Hukukî hayatı ve toplumsal yaşamı düzenlemedeki fonksiyonu ise fıkıh, ilim geleneğinin birinci derecede iştiğal alanı haline getirmiştir. Nitekim medrese modeli eğitim kurumlarının oluşmasında düzenli bir fıkıh eğitimi verme hedefi, ana sâik olmuştur.¹² Diğer bir ifadeyle medreselerin fıkıh eğitimi verilecek müesseseler olarak tasarlandığını ileri sürmek mümkündür. Kelam, tefsir, hadis vb. diğer disiplinler, bu amaca katkı sağlamak açısından eğitim programında yer almıştır. Medreselerin bir nevi “ilahiyat ve İslam hukuku fakülteleri” olduğuna ilişkin tespit¹³ de işaret ettiğimiz bu hususu vurgulamaktadır. Osmanlı ulemasının Hanefî mezhebine bağlı olduğu, Hanefî fıkıhını da ağırlıklı olarak Mâverâünnehir ulemasına dayalı ilim silsilesi vasıtasıyla tahsil ettiği ve bu ulemanın eserlerinden faydalandığı dikkate alınırsa, aradaki ilişkiyi ortaya koymak için çalışmada neden fıkıh ilminin tercih edildiği açıklık kazanacaktır.

Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı uleması üzerinde fıkıh ilmi çerçevesinde yaptığı tesirin neden Kefevî'nin eseri üzerinden ele alınacağıyla alakalı olarak şu hususlar dile getirilebilir. 16. yüzyılda Osmanlı medreselerinde yetişmiş ve ilmiye sınıfı içerisinde kadılık gibi görevler ifa etmiş olan Kefevî, *Ketâib* adlı eserinde Hanefî fıkıh âlimlerinin biyografilerini ele almıştır. Dolayısıyla eserde fıkıh ilmiyle iştiğal eden Osmanlı ulemasının biyografileri de yer almaktadır.¹⁴

Kefevî eserinin, alanındaki diğer teliflerden üç noktada farklı olduğunu ifade etmektedir: Bu eserde Hanefî fakihleri Ebu Hanîfe'ye bağlayan isnad zincirine ve 'an'anelere yer verilmiştir. Nitekim Kefevî'nin kaydettiği bu verilerden hareketle Hanefî fıkıh geleneğinin bir şeceresini çıkarmak mümkün olacaktır. İkinci olarak biyografisi verilen fakihlerin görüşleriyle alakalı fıkıh ve fetva literatüründen nakiller yapılmıştır. Ayrıca onlar hakkında nakledilen ilgi çekici olaylar da kaydedilmiştir.¹⁵

ederek bilmeyi” ifade et-mektedir. Dolayısıyla bu tanıma göre fıkıh, “nefs-i insanînin lehinde ve aleyhinde olan şeyler hakkında meleke iktisab etmesi” anlamına gelmektedir. İlgili husus için bk. Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, haz. Hacı Adil (Dârul-Hilâfeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmire, 1326), 9-11.

¹² Bu husus için bk. Makdisî, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 225; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 115, 125, 133, 157, 201, 218.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 3.

¹⁴ Arif Bey, “Devlet-i Osmâniyyenin Teessüsü ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 1/2 (Mayıs 1332), 139.

¹⁵ Kâşif Hamdi Okur, “Bir Osmanlı Fakihinin Gözüyle Osmanlı Fukahası: Kefevî'nin Ketaib'i Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (Mayıs 2017), 363; Mahmûd b. Süleyman Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, haz. Saffet Köse-Murat Şimşek-Hasan Özer-Huzeyfe Çeker-Güneş Öztürk (İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017), 1/33-34; Kefevî ve eseri hakkında bazı değerlendirmeler için bk. Okur, “Bir Osmanlı Fakihinin Gözüyle Osmanlı Fukahası”, 361-377; Murat Şimşek, “Osmanlı'da Fıkıh - Tasavvuf ilişkisi: Kefevî'nin Ketâib'inde Sûfler”, *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan - Osman Sacid Arı (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018), 611-620; Şevket Topal - Yusuf Doğan, “Güncel Fıkhi Meselelerin Tarihi İzdüşümü (Kefevî'nin el-Ketaib'i Çerçevesinde)”, *The Journal of International Scientific Researches* 5/1 (Şubat 2020), 39, 40; Beyza Önal,

Dolayısıyla Kefevî'nin çalışması yalnızca bir fakîhin hocaları, talebeleri ve eserleri ile alakalı biyografik ve bibliyografik malumat vermekle yetinmemekte, o fakîhin Ebu Hanîfe'ye kadar uzanan ilim silsilesini, dikkat çekici görüşlerini ve içinde yer aldığı önemli olayları da kaydetmek suretiyle ilmî zihniyeti hakkında ayrıntılı tahliller yapmaya imkân veren bir malzeme sunmaktadır. Bu bakımdan Kefevî ve eseri, Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı ulemâsı üzerine fıkıh ilmi çerçevesinde yaptığı tesiri incelemek için, isabetli bir seçim olacaktır. Çalışmamızda öncelikle Osmanlı ilim geleneğinin ortaya çıkış sürecine temas etmek, bu geleneği etkileyen kaynakların tespiti açısından daha sağlıklı değerlendirme yapmaya yardımcı olacaktır.

1. Osmanlı İlim Geleneğinin Teessüsü

Din ve devlet arasındaki ilişki İslâmî literatürde farklı boyutlarıyla ele alınmış, bu olgu birçok müellif tarafından dile getirilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı ilim çevrelerinde ve medreselerinde Hanefî fıkıhı alanında bir el kitabı olarak kabul edilen *Mülteka'l-ebhur*'un Mevkûfâtî Mehmed Efendi (öl. 1065/1654-1655) tarafından kaleme alınan şerhli çevirisinin mukaddimesinde yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: “Ashâb-ı ukûl müttetiklerdir ki dîn ü devlet tev'emân ve hımâ-i şer' bî-himâyet-i tîğ-i pâdişâh-ı felek-temkîn bî-emn ü emândır (...) ve hadis-i şerîfle dahi vârid olmuştur ki (ed-Dînü üssün ve'l-mülkü hâris. Ve mâ lâ üsse lehû fe-hüve mehdûm ve mâ lâ hârise lehû fe-hüve dâyi'/Din temel, mülk muhafızdır. Temeli olmayan şey yıkılır, muhafızı olmayan şey ise zâyi olur)”¹⁶. Görüldüğü üzere bu ifadelerde din ve devlet “ikiz kardeş” olarak nitelenmiş, dinin güvende olması padişahın kılıcının gücüne bağlanmışken, padişahın iktidarının dayanak ve desteği olarak da din gösterilmiştir. Bu ifadeler ilgili dönemlerde İslam dünyasında genel kabul görmüş olan din-iktidar ilişkisi modelini yansıtmaktadır. Osmanlı devleti için de aynı durum söz konusudur. Devletin kuruluşundan itibaren iktidarın, hukukî ve sosyal hayatı örgütleyici bir grup olarak ulemanın desteğine ihtiyaç duyduğu görülmektedir. O dönemler için bu zümrenin “fakı” tabiriyle adlandırıldığı görülmektedir. Fıkıh alanında ihtisas yapmış kişileri deyimlemek için kullanılan “fakîh” kelimesinin galat bir telaffuzuna dayanan fakı tabiri,¹⁷ kuruluş döneminde köy imamlarından başlayarak, kadılar ve vezirlere varıncaya kadar idari kademenin her alanında etkili olan zümreyi ifade ediyordu. Fakıların devleti kuran beylere danışmanlık yapmaları, ilk dönem vezirlerin de bu zümre içerisinde seçilmelerinde etkili olmuştur.¹⁸ Bu bağlamda devletin kurucusu kabul edilen Osman Bey'in çevresinde fakı olarak Edebâlî (öl. 726/1325-6) ve onun öğrencisi olan Dursun Fakîh (öl. 726/1325-6 sonrası) ön plana çıkmaktadır.¹⁹ Nitekim Edebâlî devletin ilk müftüsü, Dursun Fakîh ise ilk kadısı olarak

“Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî'nin Ketâ'ibü'l A'lâmi'l- Ahyâr İsimli Eserinde Benimsediği Usûl ve Muhtevanın Bir Örneği -10. Ketîbe-”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (Eylül 2021), 889-893.

¹⁶ Mehmed Mevkûfâtî, *Kitâbü'l-Mevkûfât* (İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1290), 1/3.

¹⁷ bk. Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), 1001.

¹⁸ Bu hususlar için bk. Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 45-46.

¹⁹ Arif Bey, “Devlet-i Osmâniyyenin Teessüsü ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ”, 141.

nitelenmiştir.²⁰ Her ikisi de Karaman kökenli olup Edebâlî, Dursun Fakîh'in hocasıdır. Edebâlî, memleketi Lârende'de Harzem kökenli Necmüddîn ez-Zâhidî'den (öl. 658/1260) okumuş, bilahare Şam'a giderek Cemalüddin el-Hasîrî'nin (öl. 636/1238) öğrencilerinden Süleyman b. Ebi'l-İzz'den (öl. 677/1278) ders almıştır. Osmanlı hizmetine giren ilk ilim adamlarından olan Dursun Fakîh de eğitimi aynı zamanda kayınpederi olan Edebâlî'de tamamlamıştır. Kefevî, Dursun Fakîh'in biyografisinde, onun Edebâlî ve Zâhidî aracılığıyla Ebu Hanîfe'ye (öl. 150/767) kadar uzanan ilim silsilesine yer vermiştir. Bu silsilede Dursun Fakîh on beş hoca aracılığıyla Ebu Hanîfe'ye bağlanmaktadır. Silsilenin, Zâhidî'den itibaren Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (öl. 189/805) öğrencisi Ebu Süleyman el-Cüzcânî'ye (öl. 200/816) kadarki kısımda yer alan on üç hoca Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinden yetişmiş âlimlerden oluşmaktadır.²¹ Görüldüğü üzere Mâverâünnehir etkisi kuruluş döneminden itibaren kendisini göstermektedir.

Devletin teşkilatlanmasıyla eşzamanlı olarak gerçekleşen medreselerin kuruluş ve gelişim süreci ise, Osmanlı ilmî geleneğinin ortaya çıkmasını doğrudan etkilemiştir. Bilindiği üzere, miladi 14. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan ve kısa sürede güçlenerek devletleşen Osmanlılar, siyasi alanda olduğu gibi ilmî düşünce ve teşkilat alanında da Anadolu Selçuklu mirasından yararlanmışlardır. Sünnî-Hanefî anlayışı Selçuklular'dan tevarüs eden Osmanlıların, medrese geleneğini de aynı kanaldan aldıklarını ifade etmek mümkündür. Büyük Selçuklular döneminde, özellikle Nizâmülmülk'ün gayretleriyle kurumsallaşmış yaygınlık kazanan medrese tarzı eğitim kurumları, bir yandan devletin bürokrat ihtiyacını karşılamayı diğer yandan ise ulema sınıfının desteğini kazanarak devlet erkinin gücünü meşrulaştırma ve sağlamlaştırmayı hedef almaktaydı. Bu nedenle fıkıh eğitimi, medrese eğitiminin omurgasını oluşturmaktaydı. 1330'da Orhan Bey tarafından İznik'te kurulan ilk Osmanlı medresesinde de devletin bürokrat ihtiyacının karşılanması düşüncesi ana saik olmuştur. Osman Bey ve haleflerinin, fethedilen bölgelerde görev yapacak kadı temininde güçlük çekmeleri, iftâ ve kazâ fonksiyonunu yerine getirecek elemanların yetişmesi için medrese kurulması düşüncesinin kuvveden fiile çıkmasını hızlandırmıştır. Devlet yapılanması içerisinde ulemanın aslî fonksiyonunun, İslam hukukunun anlaşılıp yorumlanması (iftâ) ve yargı düzeni içerisinde uygulanması (kazâ) şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Ulema, Osmanlı yapılanmasında hukuk, adliye, din ve eğitim alanları ile ilgili faaliyetlerinde, İslami ilimler içerisinde en ziyade fıkıh ve kelâma dayanmaktaydı. Nitekim, müderrislik imtihanlarının fıkıhtan *el-Hidâye*, fıkıh usûlünden *et-Tavdih* ve *et-Telvi* ile İbn Melek'in (öl. 797/1394-1395) *Şerhü'l-Menâr*'ı, kelâmdan *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi eserlerden yapılması, bu iki disiplinin Osmanlı medreselerindeki ağırlığını göstermektedir. Medreselerdeki eğitim de ulemayı kendilerinden beklenen toplumsal role hazırlayıcı bir karakter taşıyordu. Öğrencilere mevcut bilimsel birikimi doğru bir şekilde aktarabilmek, onları müfredatta yer alan ilimlerle ilgili eserleri anlayabilecek ve aktarabilecek nosyona erdirmek, eğitimin başlıca hedefini teşkil ediyordu. Osmanlı medreselerinin, toplumun ihtiyaç duyduğu uzmanları yetiştirmek ve mevcut bilimsel birikimi topluma yaymak konusunda başarılı olduğunu

²⁰ Kefevî, *Ketâib*, 3/420, 511.

²¹ Kefevî, *Ketâib*, 3/511.

söylemek mümkündür. Bu süreçte telif edilen eserlerin, ders kitabı niteliği taşıyan metinler ya da bu metinler üzerine kaleme alınmış şerhler ve haşiyeler şeklinde tezahür etmesi, eğitimin hedefi ile yakından ilgilidir.²²

Osmanlı ilim geleneği açısından üzerinde durulması önem arz eden meselelerden biri de Osmanlı ulemasının etkilendiği ekoller, diğer bir ifadeyle mektepler meselesidir. Uzunçarşılı, Osmanlı âlimlerinin çoğunun icazet silsilelerinin Fahreddin er-Râzî'ye (öl. 606/1209) dayandığını ifade ederek bu âlimler için “Fahreddin Râzî mektebi mensupları” tabirini kullanmış, bu mektebin Osmanlı'da önde gelen temsilcisi olarak da Molla Fenârî'yi (öl. 834/1431) göstermiştir.²³ Uzunçarşılı'yı takip eden bazı tarihçiler de onun ifadelerini genelleştirerek Osmanlı ilim zihniyetinde en etkili olan eğilimin “Fahreddin er-Râzî mektebi” olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunun yanında “Celaleddin ed-Devvânî mektebi”nden, bid'atlara karşı sert tutumuyla bilinen Birgivî (öl. 981/1573) ve Kadızâdeliler, İbn Teymiyye (öl. 720/1328) ile irtibatlandırılarak bir “İbn Teymiyye mektebi”nden de bahsedilmiştir.²⁴

Bu kanaatlerin isabetliliğini değerlendirebilmek için birkaç noktanın dikkate alınması gerekmektedir. Bilindiği gibi bir talebenin ilmî yeterliliğini tescil eden bir belge mahiyetinde olan icazetler aklî ve naklî ilimler, alet ilimleri ve yüksek ilimler şeklinde umumi olarak düzenlendiği gibi fıkıh, kelam ve hadis gibi her bir ilim için müstakil olarak da düzenlenirdi.²⁵ Osmanlı âlimlerinin Fahreddin er-Râzî'nin de silsilesinde yer aldığı icazetleri, genelde kelam ilmiyle alakalı icazetlerdir. Nitekim Kelam icazeti Devvânî, Râzî ve Gazâlî aracılığıyla Eşarî'ye ulaşan bir âlimin, fıkıh icazeti Hanefî âlimler kanalıyla Ebu Hanîfe'ye ulaşabilmektedir.²⁶ Bu bağlamda Râzî'nin kendi fıkıh silsilesi Şâfiî'ye, fıkıh usulü silsilesi ise Eşarî ve Cübbâî'ye ulaşmaktadır.²⁷ Osmanlılarda Râzî mektebinin ilk temsilcisi olarak gösterilen Molla Fenârî'nin fıkıh silsilesi ise Ekmelüddîn Bâbertî'den (öl. 786/1384)

²² Bu tespitler ve referansları için bk. Kâşif Hamdi Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010), 38-39.

²³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 75-77.

²⁴ Bu değerlendirmeler için bk. M. Hulusi Lekesiz, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme: Teşekkül-Gelişme-Çözümle: XV-XVII. yüzyıllar* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 85-93; Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri (Osmanlı Dönemi)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 174-180; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 335-336; Bid'at karşıtlığı gerekçesiyle Birgivî'yi İbn Teymiyye'ye ve Hanbelî geleneğine bağlama düşüncesinin eleştirisi için bk. Kâşif Hamdi Okur, “Para Vakıfları Bağlamında Örfün Kaynak Değerine İlişkin Birgivî ve Ebussuûd Arasındaki Tartışmalar”, *Balikesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivî* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi / Kent Arşivi Yayınları, 2019), 1/1/71-73.

²⁵ İcazetlerle ilgili genel bilgi için bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 101-130.

²⁶ Bir örnek olarak Zâhid el-Kevserî'nin fıkıh ve kelam icazetleri için bk. M. Zahid Kevserî, *et-Tahrîrül-vecîz* (Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1360), 116-120; Ehl-i Sünnet kelam geleneğinin diğer imamı olan Mâturidî'nin adı ise kelam silsilelerinde değil, Ebu Hanîfe'ye ulaşan fıkıh silsilelerinde yer almaktadır. Bu husus ve sebepleri ayrıca tetkike muhtaçtır. Bk. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 118.

²⁷ bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1984), 4/252.

başlayarak Ebû Hanîfe'ye kadar uzanmaktadır.²⁸ Tabiatıyla bu silsilede Devvânî, Râzî ve Gazâlî gibi Şâfiî âlimler yer almamaktadır. Dolayısıyla yalnız bir ilim dalındaki icazetlerden hareketle ve fıkıh gibi önemli bir geleneği göz ardı ederek, bütün Osmanlı ilim zihniyeti üzerinde etkili olan belirleyici bir Râzî Mektebinden bahsetmek, ihtiyatla yaklaşılması gereken bir durumdur.

Râzî'nin Osmanlı uleması üzerindeki tesiriyle alakalı şu değerlendirme yapılabilir. Kökeni İbn Sinâ'ya dayanan mantık ve tefekkür anlayışı, Gazâlî tarafından İslami ilimlere tatbik edilmiş ancak bu süreç Râzî'nin katkılarıyla hem olgunlaşmış hem de yaygınlık kazanmıştır. Bir anlamda Râzî sonrası dönemde ilgili anlayış İslâmî ilimlerin "ortak dili" haline gelmiştir. Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcânî, Celaleddin Devvânî gibi âlimlerin eserleriyle yaygınlaştırdıkları bu üslubun Osmanlı ilim geleneğine taşınmasında Molla Fenârî'nin ciddi katkıları olmuştur.²⁹ Hemen hemen bütün Müslüman coğrafyaya kendisini kabul ettiren ilgili anlayış, modernleşme dönemine kadar etkisini sürdürmüştür. Dolayısıyla Râzî'nin katkılarıyla yerleşen bu ortak ilim dili anlayışı dikkate alınsa bile baskın derecede belirleyici bir Râzî Mektebinden ve bunun yanında bir de Devvânî Mektebinden bahsetmek eleştiriye açık kalacaktır. Zira Devvânî'nin ilim geleneği de Râzî'ye dayanmakta olup, farklı bir anlayışı temsil etmemektedir. Bu ortak ilim dilini kullanmak, Osmanlı ulemasının Hanefî kimliğini geri plana düşürücü bir sonuç doğurmamıştır.

Osmanlıların tarih sahnesine çıktığı 14. yüzyılın başlarında Anadolu'da Hanefî mezhebinin yaygınlaşıp belirli bir tabana sahip olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde Anadolu'yu ziyaret eden ünlü seyyah İbn Battûta (öl. 770/1368-69) da bu hususu açıkça belirtmektedir. Onun ifadelerine göre Anadolu halkı Ebu Hanîfe mezhebinde olup, Sünnî inanışa sahiptirler. Bu memleketlerde Kaderî, Râfîzî, Mutezilî, Hâricî veya başkaca ehl-i bid'at fırkaların inancına mensup kimseler bulunmamaktadır. İbn Battûta bu durumu Allah'ın bu memleket ahalisine bahşettiği bir ayrıcalık olarak nitelemektedir.³⁰ Hanefî mezhebinin Anadolu'da yaygınlık kazanması, şüphesiz belli bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Bu sürece katkı sağlayan önemli ilim merkezlerinin başında ise Mâverâünnehir bölgesi gelmektedir

2. Osmanlı Ulemasına Etki Eden Mâverâünnehir Fâkihleri

"Nehrin öte yakası" anlamına gelen Mâverâünnehir, Ceyhun nehrinin kuzeyinde Müslüman Araplar tarafından fethedilen bölgeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bölgenin kuzey ve doğu sınırları kesin olarak belirli olmamakla birlikte Seyhun nehri havzasını içeren bu kısmın fetih hareketlerine göre genişlediği anlaşılmaktadır.³¹ Bölgenin tarihi konusunda yaptığı yetkin araştırmalarla tanınan Barthold, bu mıntıkayla yakın ilişki içerisinde olmaları hasebiyle Ceyhun nehrinin güneyinde yer alan Belh ve Merv gibi yerleşim merkezlerinin de Mâveraünnehir'le birlikte ele alınması gerektiğini

²⁸ Kefevî, *Ketâib*, 4/102-103.

²⁹ İlgili husus için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Türk Felsefe-Bilim tarihinin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *DÎVÂN: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 18 (Haziran 2005), 26-30.

³⁰ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2014), 234.

³¹ V. V. Barthold, "Mâverâünnehir", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1940), 7/408-409.

ifade etmektedir.³² Bölgenin İslamlaşması belirli bir süreç içerisinde gerçekleşmiş olup (133/751) tarihindeki Talas Savaşı neticesinde İslam hâkimiyeti kesinlik kazanmıştır. Sâ mânîler döneminde iktisadî ve ilmî açıdan oldukça parlak bir dönem yaşayan Mâverâünnehir'de bilahare Karahanlılar ve Selçuklular etkili olmuştur.³³

İslamlaşma sürecinde Mâverâünnehir'de etkili olan mezhep, Hanefî Mezhebi olmuştur. Ebu Hanîfe (öl. 150/767) daha hayatta iken Orta Asyalı öğrencileri vasıtasıyla görüşleri bölgede yaygınlık kazanmıştır. Belh, Hanefî mezhebine mensup fıkıh âlimlerinin yoğunluğu hususunda dikkat çeken ilk merkezdir. Bilâhare Semerkant ve Buhâra gibi Mâverâünnehir'in önemli yerleşim yerleri Sâ mânîler döneminden itibaren İslam Dünyasının doğusunda Hanefî mezhebinin önemli merkezleri haline geldiler.³⁴ Bu bakımdan Mâverâünnehir, Hanefî Mezhebinin kalesi olarak nitelenmiştir. Bölgede yetişmiş olan fıkıh âlimlerinin başta Ebu Hanîfe'nin talebesi Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin kitapları için kaleme aldıkları şerhler olmak üzere yazdıkları eserler, mezhep doktrininin gelişmesine ciddi katkılar sağlamıştır.³⁵ Mâverâünnehir kökenli Hanefî âlimlerin İslam dünyasının batısında yer alan merkezlerde de etkili olmasında, Hanefî mezhebine mensup olan ve bu mezhebin öğretilerine değer veren Selçukluların elde ettikleri bölgelerde ilmî ve bürokratik vazifelerde Mâverâünnehir kökenli Hanefî âlimleri tercih etmeleri rol oynamıştır.³⁶

Kefevî Hanefî mezhebini temsil eden meşâyihin etkili olduğu bölgeler içerisinde Belh, Horasan, Semerkant, Buhâra ve Mâverâünnehir'in tamamını özellikle zikretmektedir.³⁷ Kefevî'nin dikkat çektiği üzere Suriye ve Mısır bölgelerinde Hanefî fakihlerin yoğunlaşması, Moğol istilası sonrasında artmıştır. Memlûkler döneminde Hanefî ulema için bir çekim merkezi haline gelen bu bölgeler, Kefevî'nin anlatısına göre, devlet düzeni ve idari yapıda bozulmalar yaşanınca bu özelliğini yitirmiştir. Bu aşamadan sonra Hanefî ulemanın yeni cazibe merkezi Anadolu olmuştur. Bir Osmanlı âlim ve bürokratı olan Kefevî'ye göre bu durum, Osmanlı sultanlarının ilme ve ulemaya değer veren, hukuku ve adaleti önceleyen yönetim anlayışlarından kaynaklanmaktadır.³⁸

Anadolu'da Hanefiliğin Osmanlı öncesinde de etkili olduğuna dikkat çekmiştik. Bu durum birkaç sebeple açıklanabilir. Anadolu'da inşa edilen medreselerde Hanefî

³² bk. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kervan Yayınları, 1981), 83-230.

³³ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/178-179.

³⁴ bk. Wilfred Madelung, "11-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", çev. Sönmez Kutlu, *İmam Maturidî ve Mâturidilik* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), 369; Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 27, 55.

³⁵ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ al-Nahr İslam Hukukçuları* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1976), 305-306.

³⁶ Madelung, "11-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", 370.

³⁷ Kefevî, *Ketâib*, 1/41; Ayrıca bk. Murat Şimşek, *İmam Ebu Hanîfe ve Hanefilik* (İstanbul: Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı, 2019), 70-71.

³⁸ Kefevî, *Ketâib*, 1/44; Mâverâünnehir bölgesindeki Hanefî âlimlerin, Müslüman coğrafyanın batısında yer alan ülkelere intikaliyle alakalı olarak ayrıca bk. Osman Bayder, *el-Hidâye (Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi)* (İstanbul: Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı, 2020), 103-110.

müderreslerin ders vermeleri önemli sebeplerden biridir.³⁹ Bir diğer sebep Anadolu kökenli ilim taliplerinin ilk tahsillerini memleketlerinde yaptıktan sonra, yüksek seviyede ilim öğrenmek amacıyla Suriye ve Mısır bölgelerinde Mâverâünnehir kökenli Hanefî ulemadan ders almalarıdır. Bu bağlamda Şam ve Mısır bölgesi, Anadolu talebeler ile Mâverâünnehir kökenli hocaların buluşma noktası olmuştur. Üçüncü bir sebep olarak da bu talebelerin memleketlerine dönerken Hanefî literatürün önemli eserlerini istinsah ederek yanlarından getirmelerine dikkat çekmek gerekmektedir. Söz konusu eserler ve metinler de Hanefî mezhebinin Anadolu'da kökleşmesine katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı öncesi dönemde Anadolu'da Hanefî mezhebinin yerleşmiş olmasının tedris ve metinler olmak üzere iki ana sebebi olduğunu ileri sürmek mümkündür.⁴⁰

Osmanlı ilim geleneğinin teşekkülünde de benzer bir süreç yaşanmıştır. İlk dönemlerde, Anadolu'da temel bilgileri alan talebeler yüksek tahsil için İslam dünyasındaki ilim merkezlerine gitmeyi sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda Molla Fenârî önemli bir örnektir. Nitekim Hanefî fıkının Anadolu'da etkin bir şekilde öğretilmeye başlamasında Molla Fenârî'nin önemli bir köşe taşı olduğunu Kefevî'nin verdiği silsilelerden hareketle söyleyebiliriz. Bir müddet Alaâddin Esved'den (öl. 800/1397) ve Cemâleddîn Aksarâyî'den (öl. 791/1388-89) ders alan Molla Fenârî, bilahare Mısır'da Ekmelüddîn Bâbetî'nin öğrencisi olmuştur. Kefevî, Molla Fenârî'yi Bâbertî aracılığıyla Hanefî ana omurgasına bağlamaktadır.⁴¹ Birçok Osmanlı fakîhini Ebu Hanîfe'ye bağlayan isnad zincirinde de Molla Fenârî yer almaktadır. Onun Ebu Hanîfe'ye kadar uzanan isnad zinciri ise şöyledir: Molla Fenârî (öl. 834/1431)→ Ekmelüddîn el-Bâbertî (öl. 786/1384)→ Kıvâmüddîn el-Kâkî (öl. 749/1348)→ Hüsâmüddîn es-Sıgnâkî (öl. 714/1314)→ Hâfızüddîn el-Kebîr el-Buhârî (öl. 673/1274)→ Şemsüleimme el-Kerderî (öl. 642/1244)→ el-Hidâye yazarı el-Merğînânî (öl. 593/1197)→ es-Sadrüşşehîd Hüsâmüddîn (öl. 536/1141)→ es-Sadrü'l-kebîr Burhânüddîn İbn Mâze (6./12. Yüzyılın ilk çeyreği)→ Şemsüleimme es-Serahsî (öl. 483/1090)→ Şemsüleimme el-Halvânî (öl. 448/1050)→ Ebu Ali en-Nesefî (öl. 424/1033)→ Ebu Bekr Muhammed b. el-Fadl (öl. 381/991)→ Abdullah es-Sübezmûnî (öl. 340/952)→ Ebu Hafs es-Sağır (öl. 264/878)→ Ebu Hafs el-Kebîr (öl. 217/832)→ Muhammed b. Hasen (öl. 189/805)→ Ebu Hanîfe (öl. 150/767).⁴² Kefevî, Kemal Paşazâde'nin biyografisinde bu isnadın Merğînânî'den sonra Necmüddin en-Nesefî kanalıyla Ebu Yusuf'a kadar uzanan ve Ebu Hanîfe'ye bağlanan bir versiyonunu daha kaydetmiştir.⁴³ Osmanlılarda Hanefî fıkının tedris sürecine bir örnek olarak Kefevî'nin *el-Hidâye* silsilesini ele alabiliriz: Mahmud b. Süleyman el-Kefevî→ Muhyiddin Mehmed b. Abdülkadir→ Kemal Paşazâde→ Muslihüddin Kastalânî (Kestelî)→ Hızır Bey b. Celâl→ Molla Yegân (Mehmed b. Armağân)→ Molla Fenârî→ Bâbertî→ Kâkî→ Sıgnâkî→

³⁹ bk. Gary Leiser, "Osmanlılardan Önce Medrese ve Anadolu'nun İslamlaşması", çev. H. T. Başoğlu, *İslam'ın Klasik Çağında Hukuk ve Eğitim* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 188-189.

⁴⁰ Bu husus için bk. Mehmet Kalaycı, "Buhara'dan Kastamonu'ya Uzanan Bir Mecmua: Hanefi Geleneğin Anadolu'ya Taşınma Sürecine Dair Bazı Tespitler", *IV. Uluslararası Şeyh Şâbân-ı Veli Sempozyumu (Hanefilik-Maturidilik)* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017), 1/1/295-306.

⁴¹ Kefevî, *Ketâib*, 4/102-103.

⁴² Kefevî, *Ketâib*, 4/102-103.

⁴³ Kefevî, *Ketâib*, 4/390.

Hâfızüddin Ebu Nasr Muhammed el-Buhârî→ Şemsüleimme Muhammed b. Abdüsettâr el-Kerderî→ el-Marğînânî (Sâhibü'l-Hidâye). Kefevî'nin hocasının Hızır Bey'e uzanan ikinci bir silsilesi daha bulunmaktadır: Muhyiddin Mehmed b. Abdülkadir→ Nureddin el-Karasivî (Sarigörez)→ Sinan Paşa→ Hızır Bey b. Celâl→ Molla Yegân→ Molla Fenârî. Kefevî, *el-Hidâye*'yi ikinci bir hocadan daha okumuştur: Mahmud b. Süleyman el-Kefevî→ Abdurrahman b. Ali el-Kâdî el-Amâsî→ Sadî Çelebî→ Muhammed b. Hasan es-Samsûnî→ Alaüddin el-Arabî→ Hızır Bey b. Celâl→ Molla Yegân→ Molla Fenârî.⁴⁴ Görüldüğü üzere üç farklı silsile de Molla Fenârî aracılığıyla Hanefî geleneğine bağlanmaktadır. Kefevî'nin kendisini Ebu Hanîfe'ye kadar ulaştıran yirmi ve yirmi iki halkalı iki adet isnad zinciri bulunmaktadır. Ancak farklı ilim adamlarından farklı merkezlerde ders alınması mümkün olduğundan, değişik isnad zincirleri tespit etmek de mümkündür.⁴⁵ Nitekim Merzifon'da müderrislik yapmış olan Seyyid Ahmed Kırîmî aracılığıyla, İbnü'l-Bezzâzî el-Kerderî kanalıyla Ebu Yusuf'a kadar uzanan bir silsile de Osmanlı fıkıhçıları ana omurgaya bağlamıştır. Bu silsilede de Molla Fenârî'nin silsilesiyle kesişmeler mevcuttur.⁴⁶ Öte yandan XVII. yüzyılın başlarında vefat eden ünlü Osmanlı âlimi Hasan Kâfî Akhisârî'nin (öl. 1024/1615) *Nizâmü'l-'ulemâ* adlı eserinde verdiği ilim silsilesinde kendisini Hanefî geleneğe bağlayan vasıta da Molla Fenârî kanalı olmuştur.⁴⁷ Bu veriler Molla Fenârî'den Ebu Hanîfe'ye kadar uzanan silsilenin, Osmanlı ulemasının fıkıh konusunda dayandığı ilmî geleneği ortaya koymak için temsil gücü yüksek bir örnek olduğunu göstermektedir. Kefevî'nin *Ketâib*'inden hareketle bu silsileyi ele almak suretiyle, Mâverâünnehir âlimlerinin fıkıh ilmi çerçevesinde Osmanlı uleması üzerindeki etkisini belirginleştirmek istiyoruz.

1. Molla Fenârî (öl. 834/1431): Osmanlı ilim geleneğinin teşekkülünde önemli rol oynayan bir âlim olan Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî, Yenişehir ile İnegöl arasında yer alan Fenâr kasabasıdır.⁴⁸ Bir müddet Alâddin Esved ve Cemâleddin Aksarâyî'den ders aldıktan sonra Mısır'a giderek Ekmeleddin Bâbertî'den eğitim görmüştür. Seyyid Şerif Cürçânî'nin ders arkadaşı olduğu ifade edilmektedir. Tahsilini bitirdikten sonra Anadolu'ya dönmüştür. Yıldırım Beyazid döneminde itibarı oldukça yüksek olan Molla Fenârî, Bursa Kadılığı görevini de ifa etmiştir. Kadılığın yanı sıra fetva verme ve talebe yetiştirme ile de iştigal etmesinin birçok eserinin son şeklini alamadan müsvedde halde kalmasına neden olduğu dile getirilmektedir. Fıkıh usulüne dair kaleme aldığı *Fusûlül-bedâyi* ve feraizle alakalı *Sirâciyye Şerhi* bu alanda telif ettiği başlıca eserleridir. Kefevî onun fıkıh ilmindeki yetkinliğini ifade etmek için “mezhebde ve hilâfta asrının müçtehidî” nitelemesi yapmaktadır. Osmanlı ülkesine gelmiş olan İbnü'l-Bezzâzî

⁴⁴ Kefevî, *Ketâib*, 3/11-12.

⁴⁵ Kefevî, *Ketâib*, 1/381-383.

⁴⁶ Kefevî, *Ketâib*, 4/222-223.

⁴⁷ Hasan Kâfî Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1248, v. 2b-3a.

⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 228-229; “Fenârî” lakabının Mâverâünnehir veya Lârende (Karaman) yahut Amasya bölgesinde yer alan “Fenâr” isimli bir köyden veya babasının fener imalatı ile iştigalinden kaynaklandığını ileri sürenler de vardır. Bk. Müstakîm-zade Süleyman Efendi, *Mecelletü'n-nisâb* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), v. 341b; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 1/391.

el-Kerderî ile ilmi tartışmaları olduğu, Kerderî'nin furû konularında, Fenârî'nin ise usûl ve diğer ilimlerde ağır bastığı nakledilmektedir.⁴⁹ Osmanlı ulemasının Hanefî fıkıh geleneğine bağlayan ilim silsilelerinin kilit noktasında yer alan Fenârî için “sekizinci hicrî asrın müceddidi” nitelemesi yapılması,⁵⁰ ilim dünyasındaki itibarının bir yansıması olarak gözükmektedir.

2. Ekmelüddîn el-Bâbertî (öl. 786/1384): Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Bâbertî, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Bayburtludur.⁵¹ İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Haleb'e ardından Mısır'a gelmiş, Hanefî fikhını burada Kıvâmüddîn el-Kâkî'den okumuştur. Mısır'da Şeyhüniyye Medresesi'nin müderrisi olmuştur. Fıkıh ve usûl ilimlerindeki yetkinliği, “imlâ”, “tezki” ve “tasnîf” yoluyla ilmin yayılmasına hizmet ettiği özellikle vurgulanmaktadır. Başta Memlûk Sultanı Berkûk olmak üzere Mısır'ın askerî ve mülkî erkânı nazarında yüksek bir itibarı olduğu ifade edilmektedir. Hidâye Şerhi *el-İnâye*, Pezdevî'nin Usûl'ünün şerhi *et-Takrîr*, İbnü'l-Hâcib'in Muhtasarı'nın şerhi *er-Rüdûd ve'n-nukûd* bu vadideki önde gelen eserleridir. Nesevî'nin *el-Menâr*'ı ve Secâvendî'nin *es-Sirâciyye*'si üzerine de şerh yazmıştır. İleri gelen talebeleri arasında Molla Fenârî, Seyyid Şerif Cürçânî, Simavna Kadısı-oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud ve ünlü hekim Hacı Paşa zikredilmektedir.⁵²

3. Kıvâmüddîn el-Kâkî (öl. 749/1348): Muhammed b. Muhammed el-Buhârî olarak da bilinmektedir. Fıkıh eğitimini aldığı hocalardan biri Pezdevî şerhi *Keşfü'l-esrâr* müellifi Abdülaziz el-Buhârî, diğeri ise Hüsameddîn es-Sıgnâkî olarak gösterilmektedir. Hidâye şerhi *Mî'râcü'd-dirâye* ile Hanefîlerin ve diğer üç mezhebin görüşlerini özet bir şekilde ele aldığı *'Uyûnü'l-mezâhib* ve Ebü'l-Berekât en-Nesevî'nin *Menârü'l-envâr*'ı üzerine kaleme aldığı *Câmi'u'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr* fıkıh ve usul sahasındaki başlıca eserleridir. Mâverâünnehir bölgesinde eğitimini tamamladıktan sonra Kâhire'ye gelmiş ve burada Hanefî fikhı okutmuştur. En seçkin talebesi olarak da Ekmelüddîn Bâbertî ile yine bir Hidâye şârihi olan Celaledin el-Hârizmî el-Kürlânî gösterilmektedir.⁵³

4. Hüsâmüddîn es-Sıgnâkî (öl. 714/1314): Hüsâmüddîn Hüseyin b. Ali b. Haccâc b. Ali es-Sıgnâkî'nin memleketi olan Sıgnâk, Türkistan'da Yesi'nin yakınında olan bir yerleşim yeridir. Sıgnâkî'nin biyografisine yer veren kaynaklar Yesi'de Ahmed Yesevî'nin türbesinin bulunduğu ve bir ziyaret mekânı olarak yoğun ilgi gördüğüne dikkat çekmektedirler. Hidâye şerhi *en-Nihâye* ve Pezdevî şerhi *el-Kâfi*, fıkıh alanındaki başlıca eserleridir. Hâfızüddîn el-Buhârî ile Fahrüddîn el-Maymurgî başlıca hocaları olarak zikredilmektedir. Önde gelen talebesi ise Kıvâmüddîn el-Kâkîdir.⁵⁴

5. Hâfızüddîn el-Kebîr el-Buhârî (öl. 673/1274): Muhammed b. Muhammed b. Nasr el-Buhârî, Buhâra'da doğmuş ve Buhâra'da vefat etmiştir. Önde gelen fıkıh hocası Şemsüleimme el-Kerderî'dir. Akranları içerisinde temayüz ettiği için genç yaşta kendisine

⁴⁹ Kefevî, *Ketâib*, 4/101-110.

⁵⁰ Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 11a.

⁵¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/221.

⁵² Kefevî, *Ketâib*, 4/5-13.

⁵³ Kefevî, *Ketâib*, 3/467-468; Hüseyin Kayapınar, “Kâkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/216; Ayrıca bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 10a-10b.

⁵⁴ Kefevî, *Ketâib*, 3/359-365.

fetva verme yetkisi tanındığı ifade edilmektedir. Hüsâmüddîn es-Sıġnâkî ve Abdülaziz el-Buhârî, önde gelen talebeleridir.⁵⁵

6. Şemsüleimme el-Kerderî (öl. 642/1244): Muhammed b. Abdüsettâr b. Muhammed, Harzem'e bağlı yerleşim yerlerinden Kerder'in bir kasabasında doğmuştur. İlk tahsilini Harzem bölgesinde yapmış, bilahare önce Semerkand'da sonra da Buhârâ'da tahsilini sürdürmüştür. Pek çok hocadan ders almasına rağmen en önde gelen hocaları *el-Hidâye* müellifi Burhânüddîn el-Mergînânî ile Fahrüddîn Kâdîhân olmuştur. *el-Hidâye*'yi baştan sona müellifinden okumuş, kendisi de birçok talebeye okutmuştur. Döneminin en önde gelen ilim adamlarından olduğu kendisinin "Debûsî ve Serahsî zamanından beri sönmüş olan furû ve usûl ilimlerini ihya ettiği" şeklindeki değerlendirmeden de anlaşılmaktadır. Buhârâ'da vefat etmiştir.⁵⁶

7. *el-Hidâye* yazarı el-Mergînânî (öl. 593/1197): *el-Hidâye* müellifi (*Sâhibü'l-Hidâye*) olarak anılan Ali b. Ebubekir b. Abdülcelîl'in memleketi, Fergâna'ya bağlı olan Mergînân isimli yerleşim yeridir. Tahsil döneminde başta Necmüddîn en-Neseî olmak üzere pek çok hocadan istifade etmekle birlikte, fıkıh alanında ön plâna çıkan hocası es-Sadrüşşehîd Hüsâmüddîn olmuştur. Özellikle *el-Hidâye*'yi kaleme aldıktan sonra Kâdîhân ve Attâbî gibi muasırları da takdirlerini ifade etmişlerdir. *el-Hidâye*, Hanefî furû literatürü içerisinde etkisi en fazla olan eserlerin başında gelmektedir. Özellikle Osmanlı ulemâsı bu kitaba ayrı bir değer atfetmişlerdir. *el-Hidâye* pek çok şerh, ihtisar ve tahrîc çalışmalarına konu olmuş, ihtisarlارının ayrıca şerhleri yapılmıştır. *et-Tecnîs ve'l-mezîd* ile *Muhtârâtü'n-nevâzil*, Mergînânî'nin *el-Hidâye*'nin yanı sıra fıkıh alanında kaleme aldığı önemli eserlerdendir. Kemal Paşa-zâde tarafından yapılan tasnifte Mergînânî *tercih ashabı* yani literatürdeki görüşler arasında tercih yapabilecek ilmî güce sahip fıkıh erbabı arasında gösterilse de Kefevî eserlerindeki fikhî mesâî dikkate alındığında, onun *tahrîc ashabı* yani mezhebin kurucu fakihlerinin görüşlerinden hareketle yeni meselelere çözüm getirebilecek ilmî liyakate sahip fıkıh erbabı arasında yer alması gerektiğini savunmaktadır. Çok sayıda talebesi olmakla birlikte bunlardan Şemsüleimme el-Kerderî, *el-Hidâye*'nin yaygınlık kazanmasında etkili olan isimlerin başında gelmektedir.⁵⁷

8. Sadrüşşehîd Hüsâmüddîn (öl. 536/1141): Ebu Muhammed Hüsâmüddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze, Buhâralı Sadr ailesine mensup önemli bir fıkıh âlimidir. Babası es-Sadrülkebîr Burhânüddîn İbn Mâze, başlıca hocası olmuştur. Fıkıh ilminde, usûl ve furû sahasında yetkinliği dönemin ilim çevrelerinde kabul görmüş, babasının sağlığında ilmî şöhreti yayılmıştır. Elli üç yaşındayken Selçuklu Sultanı Sencer ile Kara-Hitaylar arasında yapılan ve Sencer'in mağlubiyetiyle sonuçlanan Katvân Savaşından sonra Semerkand yakınlarında şehid edilmiş, bir yıl sonra naası Buhârâ'ya nakledilerek orada defnedilmiştir. *el-Câmiu's-saġîr Şerhi*, *el-Fetâve's-suġrâ*, *el-Fetâve'l-kübrâ*, *Şerhu Edebi'l-kâdî*

⁵⁵ Kefevî, *Ketâib*, 3/265-268; Ayrıca bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 9b-10a.

⁵⁶ Kefevî, *Ketâib*, 3/144-149.

⁵⁷ Kefevî, *Ketâib*, 3/5-21; Ayrıca bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 9a-9b; Kemal Paşazâde'nin, Mergînânî'nin tercih ashabından olduğu ile ilgili değerlendirmesi için bk. Kemalpaşazâde, "Risâle fî Duġûli Veleđi'l-Bint fi'l-Mevkûfi 'alâ Evlâdi'l-Evlâd", *Mecmû' Resâili'l-'allame İbn Kemâl Pâşâ* (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 3/125.

li'l-Hassâf, el-Vâkıât başlıca eserleridir. Önde gelen talebeleri arasında *el-Hidâye* müellifi Mergînânî ile *el-Muhît* müellifi Radiyyüddîn es-Serahsî yer almaktadır.⁵⁸

9. es-Sadrü'l-kebîr Burhânüddîn İbn Mâze (6./12. Yüzyılın ilk çeyreği): Ebu Muhammed Abdülaziz Ömer b. Mâze, Şemsüleimme Es-Serahsî'nin öğrencisi olup, yetiştirdiği talebeler içerisinde oğulları es-Sadrüşşehîd ve es-Sadrüssaîd önde gelen isimlerdendir.⁵⁹

10. Şemsüleimme es-Serahsî (öl. 483/1090): Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebu Sehl Mâverâünnehir'de yer alan Hanefî fıkıh âlimlerinin önde gelenlerinden olup Şemsüleimme el-Halvânî'nin talebesidir. Kemal Paşa-zâde'nin tasnifinde kendisine Ebu Hanîfe ve öğrencilerinin ardından gelen fıkıh erbabı arasında, *meselede müçtehit* kategorisinde yer verilmiştir.⁶⁰ Mervezî'nin *el-Kâfî* adlı eserinin şerhi olarak kaleme aldığı *el-Mebsût, Usûl'ü, es-Siyerü'l-kebîr Şerhi* başlıca eserleridir. Karahanlı hükümdarlarıyla olan anlaşmazlığı nedeniyle eserlerinin bir kısmını hapis hayatında, zor şartlar altında telif etmiştir. Pek çok öğrenci yetiştirmiş olup, önde gelenlerinden birisi de Burhânüddîn İbn Mâzedir.⁶¹

11. Şemsüleimme el-Halvânî (öl. 448/1050): Abdülaziz b. Ahmed b. Nasr b. Sâlih el-Halvânî, Buharalıdır. Ebu Ali en-Nesefî'den fıkıh eğitimi almıştır. En meşhur talebeleri arasında es-Serahsî yer almaktadır. Döneminde Buhara'daki Hanefî âlimlerin reisi olarak kabul edilmiştir. Fıkıhla alakalı başlıca eseri *el-Mebsût* adını taşımaktadır. Keş'de vefat edip naaşının Buhara'da defnedildiği kaydedilmektedir.⁶²

12. Ebu Ali en-Nesefî (öl. 424/1033): Ebu Ali en-Nesefî olarak tanınan Kâdî Hüseyin b. Hıdr'ın memleketi Mâverâünnehir beldelerinden, Semerkant yakınlarında bulunan Nesef'tir. Ebu Bekr Muhammed b. el-Fadl'dan fıkıh eğitimi almıştır. İleri gelen öğrencileri arasında el-Halvânî yer almaktadır. *el-Fevâid* ve *el-Fetâvâ* adında iki eseri olduğu kaydedilen Ebu Ali en-Nesefî, seksen yaşlarında vefat etmiştir.⁶³

13. Ebu Bekr Muhammed b. el-Fadl (öl. 381/991): Ebu Bekr Muhammed b. el-Fadl, Buharalıdır. Abdullah es-Sübezmûnî'den fıkıh eğitimi almıştır. Önde gelen talebeleri arasında Ebu Ali en-Nesefî yer almaktadır. Fıkıh konusundaki yetkinliğinden dolayı, kendisine fetva hususunda sık sık müracaat edildiği ifade edilmektedir. Bundan dolayı nevâzil literatüründe fetvalarına çokça atıf yapılmıştır.⁶⁴

14. Abdullah es-Sübezmûnî (öl. 340/952): Abdullah b. Muhammed b. Yakub b. el-Hâris, Buhara'nın köylerinden Sübezmûnludur. Ebu Hafs es-Sagîr'den fıkıh eğitimi almış olup, önde gelen talebeleri arasında Ebu Bekr Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî yer

⁵⁸ Kefevî, *Ketâib*, 2/445-452; Ayrıca bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 9a; Katvan Savaşı için bk. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 406-408.

⁵⁹ Kefevî, *Ketâib*, 2/335-336.

⁶⁰ Kemalpaşazâde, "Risâle fî Duğûlî Veledi'l-Bint fi'l-Mevkûfi 'alâ Evlâdi'l-Evlâd", 3/123.

⁶¹ Kefevî, *Ketâib*, 252-259.

⁶² Kefevî, *Ketâib*, 2/181-187; Ayrıca bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 8a-8b.

⁶³ Kefevî, *Ketâib*, 2/116-118; Ayrıca bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 8a.

⁶⁴ Kefevî, *Ketâib*, 2/70-76.

almaktadır. Hanefî menakıb literatürünün ilk örneklerinden olan *Kitâbu Keşfi'l-âsârî's-şerîfe fî menâkibi Ebî Hanîfe* adlı eseri yazıldığı dönemde oldukça ilgi görmüştür.⁶⁵

15. Ebu Hafs es-Sağîr (öl. 264/878): Ebu Abdullah b. Ebu Hafs el-Kebîr, Buharalıdır. Babası Ebu Hafs el-Kebîr'den fıkıh eğitimi almıştır. Önde gelen talebeleri arasında es-Sübezmûnî yer almaktadır. *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-ehvâ* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁶⁶

16. Ebu Hafs el-Kebîr (öl. 217/832): Buharalı Ahmed b. Hafs, Ebu Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'den fıkıh eğitimi almıştır. Hanefî fıkının ve hocasının eserlerinin Mâverâünnehir bölgesine intikalinde önemli bir rol oynamıştır. Buhara'da çok sayıda talebe yetiştirdiği, bu sayede Hanefî fıkının bölgede yayılmasını temin ettiği kaynaklarda vurgulanan bir husustur.⁶⁷ Bu bağlamda, onun faaliyetleri neticesinde Buhara'nın *Kubbetü'l-İslâm* (İslam'ın Kubbesi) olarak adlandırıldığı ifade edilmiştir.⁶⁸

17. Muhammed b. Hasen (öl. 189/805): Ebu Abdullah Muhammed b. Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî'nin ailesi Şâm kökenli olup, babası Irak'a yerleşmiştir. Vâsıt'ta doğduğu ve Kûfe'de yetiştiği ifade edilmektedir. Fıkıh eğitimini Ebu Hanîfe'den, onun vefatından sonra da Ebu Yusuf'tan almıştır. Bunun yanında İmam Malik, Süfyan es-Sevrî gibi hocalardan da istifade etmiştir. Kendisinden ilim öğrenen talebeler içerisinde İmam Şâfiî de yer almaktadır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olup, bunlar arasında Hanefî fıkının Mâverâünnehir bölgesinde yerleşmesinde önemli katkıları olan Ebu Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs el-Buhârî ile Ebu Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzcânî de yer almaktadır. Kaynaklarda, fıkıh ilmindeki yetkinliğinin yanı sıra yazdığı eserler vasıtasıyla Ebu Hanîfe'nin ilminin İslam dünyasının her tarafına yayılmasına vesile olduğu özellikle vurgulanmaktadır.⁶⁹ Mâverâünnehir uleması Şeybânî'nin eserlerine ayrı bir ilgi göstermiş olup, onun kitaplarının kategorilere ayrılmasının ve zâhirü'r-rivâye kavramının içeriğinin şekillenmesinin onlar tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmek mümkündür.⁷⁰

18. Ebu Hanîfe (öl. 150/767): Nu'mân b. Sâbit, hicrî 80 yılında Kûfe'de dünyaya gelmiştir. Hanefî âlimler bazı sahâbîlerle mülâki olduğunu ileri sürerek onu tâbîinden sayarlar. Tabîîn tabakasından pek çok âlimden rivayette bulunduğu ve onlarla fikhî meseleleri tartıştığı bilinmektedir. Fıkıh ilminde başlıca hocası Hammâd b. Ebû Süleymân (öl. 120/737-38) olmuştur. Fıkıhın bir ilim halinde tedvin edilmesinde Ebû Hanîfe'nin katkısı, sistematığın ve terminolojinin ortaya konması noktasında tezahür etmiştir. Fıkıh konularının temizlik ve namaz bahsinden başlayarak miras konusuna kadar belirli başlıklar altında ele alınması, konuların tertibi ve terimlerin ortaya konması Hanefî geleneğe göre Ebu Hanîfe'nin eseridir ve diğer mezheplerin tedvini sürecinde de onun belirlediği, talebelerinin sürdürdüğü sistematik etkili olmuştur. Ebu Hanîfe'ye izafe edilen eserlerden bize intikal edenler *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Âlim ve'l-müteallim* ve Osmân el-Bettî'ye

⁶⁵ Kefevî, *Ketâib*, 2/34; Memleketini "Sebezmûn" şeklinde okumak da mümkün olmakla birlikte Kefevî "Sübezmûn" okunuşunu tercih etmiştir. Bk. Kefevî, *Ketâib*, 1/551; Ayrıca bk. Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 7b-8a.

⁶⁶ Kefevî, *Ketâib*, 1/551-554.

⁶⁷ Kefevî, *Ketâib*, 1/460-463.

⁶⁸ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, çev. E. A. Bedevi - N. M. Tırâzî (Kahire: Daru'l-Meârif, ts.), 86-87.

⁶⁹ Kefevî, *Ketâib*, 1/308-407; Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 7a-7b.

⁷⁰ Bu hususta bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 84-87.

gönderilen *er-Risâle* gibi inanç esaslarıyla ilişkili metinlerdir. Onun fıkıhla ilgili görüşlerine talebelerinin eserleri vasıtasıyla ulaşabiliyoruz. Oldukça seçkin bir öğrenci grubuyla fıkıh çalışmalarını yürüttüğü, takrîr (monolog) değil müzakere (diyalog) ve tartışma metodunun benimsendiği, bazen meseleler hakkında talebeleriyle arasında günlerce hatta aylarca süren tartışmalar yaşandığı kaydedilmektedir. Hanefî gelenek, Ebu Hanîfe'nin şûrâ metoduna dayanan içtihatlarının isabetlilik derecesinin daha fazla olacağına vurgu yapmaktadır. Hz. Ali soyuna (Ehl-i Beyte) sevgi beslemesi ve yakınlık duyması, Abbâsî iktidarının kendisine şüpheyle bakmasına neden olmuştur. Nitekim Hz. Ali'nin soyundan gelen İbrahim b. Abdullah'ın isyanı sonrasında, bu olayla ilişkili görüldüğü için tutuklandığı nakledilmektedir. Vefatının hapis sürecinde gerçekleştiğine ilişkin rivayetler bulunmaktadır. 150/767 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷¹

Görüldüğü üzere Molla Fenârî'yi Ebu Hanîfe'ye bağlayan ilim zincirinde on sekiz isim yer almaktadır. Birinci sırada yer alan Anadolu'dan yetişmiş bir talebe olan Fenârî, ikinci sırada yer alan ilk hoca ise yine Anadolu kökenli olan Bâbertîdir. Üçüncü sırada yer alan Kâkî'den on altıncı sırada yer alan Ebu Hafs el-Kebîr'e kadar on dört hoca Mâverâünnehir kökenlidir. Bu silsile Osmanlı ulemasının Hanefî fıkıh geleneğini Mâverâünnehir âlimleri kanalıyla tahsil ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bağdat'ta doğan Hanefîliğin, belirli bir zaman sonra doğduğu topraklarda etkisi zayıflamıştır. Ancak bu aşamada Mâverâünnehir Hanefîlik için parlak bir merkez haline gelmiş, buradan yetişen âlimler gerek tadrîs (öğretim) gerek tasnîf (eser yazma) yoluyla mezhebin öğretisini geliştirmişler ve yaymışlardır. Bu bağlamda “Eğer Orta Asya'dan başlayarak İran, Irak ve Suriye coğrafyasına yayılan ve oradan da Anadolu ve Balkanlar'a yerleşen Türkler; Hanefîliği İslâmî kimliklerinin bir parçası olarak görmeselerdi, Hanefî mezhebinin Bağdat'ta 5./11. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamasıyla yok olmasa da çok marjinal bir konuma itileceğini söylemek mümkündür.”⁷² tespitine katılmamak elde değildir. Mâverâünnehir âlimlerinin fıkıh ilmi çerçevesinde Osmanlı uleması üzerindeki etkisi bu ilmin tahsili aracılığıyla gerçekleştiği gibi; söz konusu âlimlerin ortaya koyduğu eserler üzerine yapılan çalışmalar da bu etkinin farklı bir yönünü temsil etmektedir

3. Osmanlı Ulemasının Mâverâünnehir Fâkihlerinin Eserleri Üzerine Yaptığı Çalışmalar

Mâverâünnehir âlimlerinin fıkıh ilmi çerçevesinde Osmanlı uleması üzerindeki etkilerinin en belirgin göstergelerinden birisi Anadolu kütüphanelerinde mevcut olan yazma eserlerdir. Hatta bugün Orta Asya kütüphanelerinde nüshasına rastlanmayan pek çok eserin, İstanbul ve Anadolu kütüphanelerindeki koleksiyonlarda yer aldığı özellikle vurgulanmalıdır.⁷³ Bu bağlamda Mâverâünnehir kökenli fıkıh eserlerinin, Osmanlı öncesine uzanan oldukça erken tarihli yazma nüshaları da dikkat çekmektedir.⁷⁴ Öte

⁷¹ Kefevî, *Ketâib*, 1/330-347; Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ*, 1248, v. 6a-7a.

⁷² Murteza Bedir, “Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (Mayıs 2005), 56-57; Türkler arasından yetişen tanınmış fıkıh âlimleri için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* (Dersââdet: İkdâm Matbaası, 1314), 17-24.

⁷³ bk. Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 87.

⁷⁴ Bu hususta bazı örnekler için bk. Kalaycı, “Buhara'dan Kastamonu'ya Uzanan Bir Mecmua”, 1/300.

yandan Osmanlı Şeyhülislamlarının fikhî mesailerini yansıtan fetvaların kaynaklarını tespiti yönelik “nükûl” çalışmada önemli ölçüde Mâverâünnehir âlimlerinin eserlerinin kullanılması⁷⁵ da mezkûr etkinin bir başka tezahürüdür.

Osmanlı Medreselerinde takip edilen ders kitapları arasında da Mâverâünnehir âlimlerinin eserlerinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Osmanlı ilim zihniyetini konu alan monografik bir çalışmada yer verilen tespiti göre, Osmanlı medreselerinde takip edilen eserlerin müellifleri, yaklaşık % 20 oranında Mâverâünnehir, Harzem, Fergana ve Horasan bölgelerine mensuptur.⁷⁶ Bu tespit bütün ilimlerde kaleme alınan eserleri kapsamakta olup, fıkıh, fıkıh usulü ve ferâiz (İslam miras hukuku) alanında takip edilen eserler esas alındığı takdirde tamamına yakının Mâverâünnehir bölgesi müelliflerine ait olduğunu söylemek mümkün olacaktır. Nitekim Fıkıh alanında Megînânî'nin *el-Hidâye* ve Sadrüşşerîa'nın (öl. 747/1347) *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserlerinin takip edildiği anlaşılmaktadır. Fıkıh usulü alanında yine Sarüşşerîa'ya ait olan *et-Tavdîh* ile bu eseri açıklamak üzere Taftazânî (öl. 792/1390) tarafından kaleme alınan *et-Telvîh* adlı kitaplar okutulmuştur. Ferâiz alanında ise Seyyid Şerîf Cürcânî (öl. 816/1413) tarafından kaleme alınan *Şerhu's-Sirâciyye* adlı eser okutulmuştur.⁷⁷ Bu eserlerin müellifleri Mâverâünnehir ve Horasan bölgesine mensuptur. Bu kitaplara ilaveten fıkıhtan Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (öl. 710/1310) *Kenzü'd-dekâik* adlı metninin, fıkıh usulünde yine aynı müellifin *el-Menâr* adlı metni ile Habbazî'ye (öl. 691/1292) ait olan *el-Muğnî* adlı eserin okutulduğu da kaydedilmektedir. Bu eserlerin müellifleri de Mâverâünnehir bölgesindendir. Fıkıhtan Bağdat ilim çevresinde yetişmiş olan Kudûrî'nin (öl. 428/1037) *el-Muhtasar*'ı ile Fıkıh usulünden Îcî'nin (öl. 756/1355) *Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ* adlı eserinin de okutulduğu ifade edilmektedir.⁷⁸ Bu eserler içerisinde *el-Hidâye*, *Şerhu'l-Vikâye*, *et-Tavdîh*, *et-Telvîh* ve *el-Menâr*'ın etkisinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹ Söz konusu kitapları kısaca tanıttıktan sonra Osmanlı ulemasının, Mâverâünnehir kökenli fıkıh âlimlerinin eserleri üzerine yaptıkları çalışmalara temas etmek istiyoruz.

el-Hidâye: Molla Fenârî'nin ilim silsilesi içerisinde biyografisine yer verdiğimiz Mergînânî'nin eseridir. Müellif önce Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr* ve Kudûrî'nin *el-Muhtasar* adlı eserlerinde yer alan meseleleri bir araya getirerek *Bidâyetü'l-mübtedâ* adlı bir metin

⁷⁵ bk. Emine Aslan, *Nuküllü Fetva Mecmûaları ve Mehmed Fikhî'nin el-Ecvibetü'l-kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, 2010), 257-271.

⁷⁶ Leksiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme*, 164.

⁷⁷ İlgili eserlerin medreselerde okutulduğu Taşköprülüzâde'nin otobiyografisinde zikredilir. Bk. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, nşr. A. S. Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 556-559; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 41-43; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 93-96.

⁷⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 22; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 48-52; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları* (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 43-53.

⁷⁹ bk. Saçaklı-zâde, *Tertibü'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988); Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usulü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, 43-44.

kaleme almış, bilahare bu metin üzerine kapsamlı bir şerh⁸⁰ çalışması yapmış ise de daha kolay istifade edilebilmesi için, ilk şerhe göre daha derli toplu olan *el-Hidâye*'yi yazmıştır. Yazıldığı dönemden itibaren en çok ilgi göre Hanefî fıkıh eseri olduğunu söylemek mümkündür. Bu hususu dile getirmek için “Kur’ân’ın önceki kitapların hükmünü yürürlükten kaldırdığı gibi, el-Hidâye’nin de önceki fıkıh kitaplarını nesh ettiği” mazmununu içeren manzumeler söylenmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere çok sayıda şerh, tahrîc ve ihtisar çalışmasına konu olmuş, ihtisarlarının da ayrıca şerhi yazılmıştır.⁸¹ Saçaklı-zâde Mehmed Efendi’nin (öl. 1145/1732) ifadesine göre el-Hidâye metni Hanefî mezhebi için övünç kaynağıdır. Bundan dolayı Sultanlar, kurdukları medreselerde el-Hidâye’nin okutulmasını şart koşmuşlardır. Osmanlı medreselerinde - özellikle ilk dönemlerde- önce Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’ı gibi özet bir metnin, arkasından meselelerin delillerine temas eden *Şerhu’l-Vikâye*’nin, bir üst düzeyde ise *el-Hidâye*’nin fıkıh eğitiminde esas alındığı anlaşılmaktadır.⁸² Bu eser üzerine Osmanlı uleması tarafından yapılan çalışmalara temas edeceğiz. Timur’un torunlarından ve Hindistan’da Bâbur Devletinin kurucusu olan Bâbur Şâh’ın (öl. 1530) *el-Hidâye* için “İmam Ebu Hanîfe Mezhebinde *Hidâye*’den daha muteber bir fıkıh kitabı yoktur”⁸³ ifadelerini kullanması da ilgili eserin Hanefî coğrafyanın her tarafında etkili olduğunu göstermektedir.

Şerhu’l-Vikâye: *el-Vikâye* adıyla da anılan *Vikâyetü’r-rivâye fi mesâil’l-Hidâye* metni, Burhânüşşerîa Mahmud b. Sadrüşşerîa el-Evvel tarafından, torunu Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes’ûd’un (öl. 747/1347) fıkıh eğitimi için *el-Hidâye*’de yer alan meselelerden seçme yapmak suretiyle oluşturulmuştur. Torun Sadrüşşerîa bu metin üzerine iki çalışma yapmıştır. Öncelikle metni şerh ederek *Şerhu’l-Vikâye* adlı eseri kaleme almıştır ki bu eser ilim çevrelerinde doğrudan “*Sadrüşşerîa*” adıyla anılmaktadır. Eser üzerine çok sayıda haşiye çalışması yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman’ın (öl. 1566) fıkıh ilmine duyduğu ilgi dolayısıyla, padişah olduktan sonra Sadrüşşerîa’nın *Şerhu’l-Vikâye* adlı kitabını okumuş olması,⁸⁴ ilgili eserin dönemin Osmanlı ilim çevrelerinde edindiği yeri gösteren bir başka veridir. Bu eser üzerine çok sayıda haşiye çalışmaları yapılmıştır. Sadrüşşerîa, ikinci olarak *el-Vikâye* metnini *en-Nukâye* adıyla ihtisar etmiş olup bu çalışma üzerine de şerhler yazılmıştır.⁸⁵

⁸⁰ Merğînânî’nin bu eseri Kifâyetü’l-müntehîdir. Müellif bu eserin büyük bir hacme ulaşması ve okuyucuyu bıktıracağı endişesi ile el-Hidâye’yi kaleme almıştır. Cengiz Kallek, “el-Hidâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/471.

⁸¹ bk. Kefevî, *Ketâib*; Murat Şimşek, “Bir Hanefî Klasiği: ‘Merginânî’nin el-Hidâye’si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 279-321; Bayder, *el-Hidâye (Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi)*, 7-177.

⁸² Saçaklı-zâde, *Tertîbü’l-ulûm*, 157, 159-160; Ahmed Feyzî el-Çorûmî, “‘Müntehab min Tertîbi’l-Ulûm”, nşr. Abdullah Sıtkı İLHAN, *Hitit Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2020), 434, 462; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 85, 93-96; Abdullah Sıtkı İlhan, “Ahmed Feyzî Çorumî’nin el-Müntehab min Tertîbi’l-Ulûm Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2020), 462.

⁸³ Bâbur Şah, *Bâburnâme*, haz. R. Rahmeti Arat (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970), 1/69.

⁸⁴ Bostan-zâde Yahya, *Tarih-i Sâf/Tuhfetü’l-ahbâb* (İstanbul: Terakki Matbaası, 1287), 1/1/74; Bostan-zâde Yahya, *Duru Tarih (Tarih-i Sâf/Tuhfetü’l-ahbâb)*, haz. Necdet Sakoğlu (İstanbul: Alfa, 2016), 70.

⁸⁵ Kefevî, *Ketâib*, 3/390-392; Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/2020-2024.

et-Tavdîh ve *et-Telvîh*: Yine Sadrüşşerâ tarafından fıkıh usulü alanında *et-Tenkîh* (*Tenkîhu'l-usûl*) adlı bir metin ile bu metin üzerine *et-Tavdîh* adlı bir şerh yazılmıştır. Bu iki eser ve *et-Tavdîh* üzerine Taftazânî'nin kaleme aldığı *et-Telvîh* adlı hâşiye, medreselerin temel ders ve imtihan kitabı olmuştur. Bu eserler hâşiye, şerh ve ta'lîka gibi çalışmalara konu olmaları bakımından, Osmanlı ulemasının en çok üzerinde durdukları eserlerdir. Kâtip Çelebi, *Telvîh* üzerine yapılan çalışmaların o dönemde entelektüel açıdan taşıdığı kıymeti yansıtan ilginç anekdotlar aktarmaktadır. *Telvîh*'in yanı sıra *Tavdîh* ve *Tavdîh*'in irade hürriyeti ile ilgili tartışmaları ihtiva eden *Mukaadimât-ı Erbaa* kısmı da müstakil çalışmalara konu olmuştur. Ayrıca İbn Kemal (öl. 940/1534), *et-Tenkîh* metninin telif tarzını eleştirerek, metni *Tağyîru't-Tenkîh* adıyla yeniden yazmış ve şerh etmiştir.⁸⁶

el-Menâr: Yukarıda ifade edildiği üzere Neseî tarafından kaleme alınan ve yazıldığı dönemden itibaren en çok ilgi gören usûl metinleri arasında yer alan *el-Menâr* (*Menârü'l-envâr*), öncelikle bizzat müellifi Neseî tarafından *Keşfü'l-esrâr* adıyla şerhedilmiştir. Neseî, *Keşfü'l-esrâr*'ın mukaddimesinde eserini telif ederken Serahsî ve Pezdevî'nin usûllerinden yararlanmakla birlikte Pezdevî'nin tertibini esas aldığını ifade etmektedir. *el-Menâr* üzerine birçok şerh çalışması yapılmış, bu şerhler üzerine de hâşiyeler yazılmıştır. *el-Menâr*'ın ihtisar edildiği, muhtasarları üzerine de ayrıca şerhler yazıldığı görülmektedir. Osmanlılarda Neseî'nin *Menârü'l-envâr*'ı, İbn Melek şerhi ile birlikte ders kitabı olarak okutulduğu gibi, müderrislik imtihanlarında da esas alınmıştır.⁸⁷

Eğitim sürecinin bir gereği ve yansıması olarak medreselerde ders kitabı niteliği taşıyan eserler üzerine şerh, hâşiye veya ta'lîk türünden çalışmalara yapılmıştır. 14., 15. ve 16. yüzyıllarda kaleme alınan bu türdeki eserlerin % 26.6 oranında fıkıh alanında yapıldığı tespit edilmiştir.⁸⁸ Kuruluştan Fatih döneminin sonuna kadar geçen zaman zarfında, fıkıh alanında yapılan şerh ve hâşiye nitelikli çalışmaların yarısından fazlası *el-Hidâye* ve türevleri üzerine yapılmıştır.⁸⁹ Fıkıh usulü alanında yapılan çalışmaların çoğu da Pezdevî, Neseî, Habbâzî ve Sadrüşşerâ gibi Mâverâünnehir kökenli yazarların eserleri üzerine yapılmıştır.⁹⁰ Bu tespitler dahi fıkıh ve usul sahasında Mâverâünnehir âlimlerinin Osmanlı uleması üzerindeki tesirini ortaya koymak için yeterlidir. İlgili hususu somutlaştırmak amacıyla Kefevî'nin *Ketâib*'inden hareketle Osmanlı ulemasının Mâverâünnehir âlimlerinin fıkıh ve usul alanındaki eserleriyle ilgili yaptıkları çalışmalara temas etmek istiyoruz.

1. Hattâb Karahisârî: Taşköprülü-zâde'nin Osman Gâzî dönemi uleması arasında gösterdiği ve ömrünün sonuna doğru Bilecik'e yerleşmesi muhtemel görünen Karahisârî,⁹¹ Ömer en-Neseî'nin (öl. 537/1142) mezhep imamları arasındaki ihtilaflı meseleleri konu alan *Manzûmesini* 717/1317 yılında şerh etmiştir.⁹²

⁸⁶ Bu hususta bk. Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, 41-42.

⁸⁷ bk. Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları Hâdimî Örneği*, 41.

⁸⁸ Lekesiz, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme*, 170.

⁸⁹ Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, 313-314.

⁹⁰ Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, 308-310.

⁹¹ bk. Murteza Bedir, "Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a kadar) İlmîyeye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (2006), 31.

⁹² Kefevî, *Ketâib*, 3/430.

2. Alaaddin Esved (Kara Hoca): *el-Vikâye* ve Habbâzî'nin *el-Muğnî* adlı eseri üzerine birer şerh kaleme almıştır.⁹³
3. Molla Fenârî: *Fusûlü'l-Bedâ'î* adlı eserinde Pezdevî ve Neseî gibi Mâverâünnehir âlimlerinin çalışmalarına dayanmıştır.⁹⁴
4. İbn Melek: Taşköprülüzâde'nin Yıldırım Bayezîd dönemi âlimleri arasında gösterdiği İbn Melek, *el-Menâr* üzerin yazdığı şerh ile meşhurdur. Oğlu Muhammed b. Abdüllatîf'in ise *el-Vikâye* şerhi bulunmaktadır.⁹⁵
5. Kara Yakub: Molla Fenârî'nin Karamanoğulları nezdinde ikamet ettiği dönemde okuttuğu Kara Yakub'un (öl. 833/1429) *el-Hidâye* üzerine bazı talikleri bulunmaktadır.⁹⁶
6. Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî: Kırırda İbnü'l-Bezzâzî'nin öğrencisi Şerafüddin el-Kırîmî'den öğrenim gördükten sonra Anadolu'ya gelen Ahmed b. Abdullah (öl. 879/1474), *et-Telvîh* üzerine bir haşiye kaleme almıştır.⁹⁷
7. Hocaîzâde: Hocaîzâde adıyla tanınan Muslihuddîn Mustafa b. Yusuf'un (öl. 893/1487) *et-Telvîh* üzerine müsvedde halde kalmış bir haşiyesi bulunmaktadır.⁹⁸
8. Molla Ali el-Arabî: Molla Arab (öl. 901/1496) adıyla tanınan müellif *et-Tavdîh*'in *Mukaddimât-ı Erbaa* kısmı üzerine bir haşiye kaleme almıştır.⁹⁹
9. Efdalzâde (öl. 903/1497): *el-Hidâye* şerhi (*el-İnâye*) üzerine talikâtı bulunmaktadır.¹⁰⁰
10. Muslihuddin el-Kastallânî (öl. 901/1496): *et-Tavdîh*'in *Mukaddimât-ı Erbaa* kısmı üzerine bir haşiye kaleme almıştır.¹⁰¹
11. Molla Muhammed b. Mustafa b. el-Hâc Hasan (öl. 911/1505): *et-Tavdîh*'in *Mukaddimât-ı Erbaa* kısmı üzerine bir haşiye kaleme almıştır.¹⁰²
12. Yakub Paşa: Hızır Bey b. Celâl'in oğlu olan Yakup Paşa (öl. 891/1486) Sadrüşşerîa'nın *Şerhü'l-Vikâye* adlı eseri üzerine bir hâşiye kaleme almıştır. Çok hacimli olmamakla birlikte nitelikli sorular ve tartışmalar barındırdığı söylenen eserin, dönemim medreselerinde okutulduğu da nakledilmektedir.¹⁰³
13. Hatîb-zâde (öl. 901/1496): Sadrüşşerîa'nın hem *Şerhü'l-Vikâye* adlı eseri üzerine hem de *et-Tavdîh*'in *Mukaddimât-ı Erbaa* kısmı üzerine birer haşiye kaleme almıştır.¹⁰⁴
14. Fenârî-zâde Hasan Çelebi (öl. 886/1481): Taftazânî'nin *et-Telvîh*'i üzerine bir haşiye yazmıştır.¹⁰⁵

⁹³ Kefevî, *Ketâib*, 4/35, 102.

⁹⁴ Kefevî, *Ketâib*, 4/103.

⁹⁵ Kefevî, *Ketâib*, 4/125-126.

⁹⁶ Kefevî, *Ketâib*, 4/156.

⁹⁷ Kefevî, *Ketâib*, 4/223.

⁹⁸ Kefevî, *Ketâib*, 4/291.

⁹⁹ Kefevî, *Ketâib*, 4/295.

¹⁰⁰ Kefevî, *Ketâib*, 4/301.

¹⁰¹ Kefevî, *Ketâib*, 4/304.

¹⁰² Kefevî, *Ketâib*, 4/309.

¹⁰³ Kefevî, *Ketâib*, 4/317.

¹⁰⁴ Kefevî, *Ketâib*, 4/325.

¹⁰⁵ Kefevî, *Ketâib*, 4/329, 330.

15. Yusuf b. Cüneyd et-Tokâdî (Molla Ahî): Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eseri üzerine kaleme aldığı haşiye çok ilgili görmüştür.¹⁰⁶
16. Hasan Samsûnî (öl. 891/1486): *et-Tavdîh*'in *Mukaddimât-ı Erbaa* kısmı üzerine birer haşiye kaleme almıştır.¹⁰⁷
17. Muhyiddin Niksârî (öl. 901/1496): Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eseri üzerine bir haşiye yazmıştır.¹⁰⁸
18. Molla Abdülkerîm: *et-Telvîh*'in giriş kısmı üzerine bir haşiye çalışması yapmıştır.¹⁰⁹
19. Yusuf b. Hüseyin el-Kirmastî (öl. 900/1494 civarı): Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eseri üzerine bir haşiyesi vardır.¹¹⁰
20. Muhyiddîn el-Acemî: Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserinin şehitlerle ilgili bölümüyle alakalı bir risalesi ve Cürcânî'nin *Şerhu Ferâizi's-Siraciyye* adlı eseri üzerine bir haşiyesi vardır.¹¹¹
21. Hüsamzâde: *et-Telvîh* ve *Şerhu'l-Vikâye* üzerine haşiyeleri vardır.¹¹²
22. Kemal Paşa-zâde (öl. 940/1534): *el-Hidâye* ve *et-Telvîh* üzerine haşiyeleri vardır.¹¹³
23. Mehmed Samsûnî (öl. 919/1513): *et-Telvîh* üzerine haşiyesi vardır.¹¹⁴
24. Molla Sadî Çelebi (öl. 922/1516): *Şerhu'l-Vikâye*'nin şehitlerle ilgili bölümü üzerine bir haşiye yazmıştır.¹¹⁵
25. Kara Kemal: *Şerhu'l-Vikâye* üzerine bir haşiyesi vardır.¹¹⁶
26. Fenârî-zade Muhammed Şah (öl. 929/1522): Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserinin giriş kısmı ve Cürcânî'nin *Şerhu Ferâizi's-Siraciyye* adlı eseri üzerine birer haşiyesi vardır.¹¹⁷
27. Fenârî-zade Muhyiddin Çelebi (öl. 954/1547): Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserinin giriş kısmı üzerine bir haşiyesi, *el-Hidâye* metni ve haşiyeleri üzerine tâlikâtı bulunmaktadır.¹¹⁸
28. Seyyid Ali-zâde (öl. 931/1524): Mâverâünnehir âlimlerinden Buhara Müftîsi olarak tanınan İmam-zâde'nin *Şir'atü'l-İslâm* adlı eserini şerh etmiştir.¹¹⁹
29. Yahya b. Bahşi: *Şir'atü'l-İslâm* üzerine bir şerhi vardır.¹²⁰

¹⁰⁶ Kefevî, *Ketâib*, 4/337.

¹⁰⁷ Kefevî, *Ketâib*, 4/338.

¹⁰⁸ Kefevî, *Ketâib*, 4/340.

¹⁰⁹ Kefevî, *Ketâib*, 4/342.

¹¹⁰ Kefevî, *Ketâib*, 4/344.

¹¹¹ Kefevî, *Ketâib*, 4/350.

¹¹² Kefevî, *Ketâib*, 4/357.

¹¹³ Kefevî, *Ketâib*, 4/392; Ayrıca Sadrüşşerîa'nın *et-Tenkîh* ve *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserlerini yeniden üretilip şerh ederek Tağyîru't-Tenkîh, *el-İslâm* ve *el-İdâh* adlı eserleri yazmıştır. bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/109, 499.

¹¹⁴ Kefevî, *Ketâib*, 4/394.

¹¹⁵ Kefevî, *Ketâib*, 4/408.

¹¹⁶ Kefevî, *Ketâib*, 4/410.

¹¹⁷ Kefevî, *Ketâib*, 4/410.

¹¹⁸ Kefevî, *Ketâib*, 4/415.

¹¹⁹ Kefevî, *Ketâib*, 4/425.

¹²⁰ Kefevî, *Ketâib*, 426.

30. Sadî Çelebi (öl. 945/1538): Kefevî, Sâdî Çelebi'nin *el-Hidâye* üzerine kaleme aldığı ve dönemin ilim çevreleri tarafından yakînen bilinen ve ehemmiyet verilen bir haşiyesinden bahsetmektedir.¹²¹ Bu eser *el-Hidâye* metni ve Babertî'nin şerhi olan *el-İnâye* üzerine kaleme alınan taliklerden müteşekkil olup, Sadî Çelebi'nin vefatından sonra bir talebesi tarafından derlenerek düzenlenmiştir.¹²²

31. Çivizâde Mehmed Efendi (öl. 954/1547): Taftazânî'nin *et-Telvîh*'i üzerine bir ta'likâtı bulunmaktadır.¹²³

Kefevî'nin *Ketâib*'de yer verdiği isimler ve bu isimlere atfettiği eserlerle sınırlı olan bu listeyi¹²⁴ tetkik ettiğimizde *el-Vikâye* ve Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserleri üzerine on üç çalışma, *el-Hidâye* üzerine beş çalışma, Sadrüşşerîanın *et-Tavdîh*'i üzerine beş çalışma, Taftazânî'nin *et-Telvîh*'i üzerine ise sekiz çalışma yapıldığı görülmektedir. Cürcânî'nin *Sirâciyye Şerhi* ve İmam-zâde'nin *Şir'atü'l-İslâm* adlı eseri üzerine ikişer çalışma yapılırken, Ömer en-Neseffî'nin *Manzûme*'si, Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin *el-Menâr*'ı ve Habbâzî'nin *el-Muğnî*'si üzerine birer çalışma yapılmıştır. Görüldüğü üzere ders kitabı niteliği taşıyan eserler daha fazla ilgi görmüş, bunlar üzerinde daha fazla çalışma yapılmıştır. Fıkıh alanında Mâverâünnehir etkisini gösteren bir başka husus da vakıf mütevellileri tarafından müderrislere verilen fıkıh sahasındaki eserlerin müelliflerinin, ağırlıklı olarak Mâverâünnehir kökenli olmasıdır. Nitekim müderrislere verilen kitapların listesini içeren, 973/1565 yılında düzenlenmiş bir vesikada fıkıh alanında *Hidâye*, *Nihâye*, *Gâyetü'l-beyân*, *Kâdîhân* ve *Pezdevî* adlı eserler yer almaktadır¹²⁵ ki bu eserlerin müelliflerinin tamamı Mâverâünnehir kökenlidir.

Osmanlı uleması yalnızca Mâverâünnehir kökenli alimlerin eserleri üzerine şerh, hâşiy ve ta'lik çalışmaları yapmakla iktifa etmemiş, fıkıh alanında verdikleri telif eserlerin ana kaynağı ise yine Mâverâünnehir alimlerinin ortaya koyduğu literatür olmuştur. Bu hususta birkaç örnek vermek gerekirse, Babertî'nin iki talebesi olan Molla Fenârî ve Şeyh Bedreddîn (öl. 820/1416)¹²⁶ üzerinde durabiliriz. Fenârî'nin *Fusûlül-bedâi'* adlı eseri, fıkıh usulü alanında Hanefî ve Şafîî usûlcülerin yaklaşımlarını bir araya getirmek amacıyla telif edilmiş bir eserdir. Eserin hazırlanmasında Hanefî usulünden

¹²¹ Kefevî, *Ketâib*, 4/446.

¹²² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/2035.

¹²³ Kefevî, *Ketâib*, 4/452.

¹²⁴ Örnek olarak Kefevî, Ebussuûd Efendi'nin biyografisinde yalnızca tefsirinden bahsetmektedir. Ancak Ebussuûd'un *el-Hidâye*, *et-Telvîh* ve *el-Menâr* üzerine de çalışmaları mevcuttur. Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâyık fi tekmileti's-Şakâyık* (İstanbul: y.y., 1268), 186; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/226.

¹²⁵ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 63.

¹²⁶ Kefevî'nin *Ketâib*'inin birçok nüshasında Şeyh Bedreddîn'in biyografisi yer almamaktadır. Nitekim bu çalışmada kullanılan matbu nüshada da bu makalenin yazarlarından birinin daha önce Kefevî ile ilgili çalışmasında esas aldığı Koca Râgıp Paşa nüshasında da Şeyh Bedreddîn'in biyografisi yoktur. Hatta bu nedenle ilgili çalışmada Kefevî'nin Bedreddîn'in biyografisine yer vermediğini ileri sürülmüştür. Okur, "Bir Osmanlı Fakihinin Gözüyle Osmanlı Fukahası", 373; Ancak bazı nüshalarda 17. Ketîbe'de Şeyh Bedreddîn'in biyografisinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Şeyh Bedreddîn'in *Ketâib*'in (Süleymaniye Küt., Şehid Ali Paşa, nr. 1931, v. 359b-360a) referanslı nüshasında yer alan biyografisi için bk. Şaban Er, *Şeyh Bedreddîn Hakkında Son Söz* (İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2016), 511-513 Bu durumun keyfiyeti ayrıca tetkik edilmeye muhtaçtır.

Pezdevî'nin *Usûl'ü* ile Neseffî'nin *el-Menâr*'ının esas alındığı ileri sürülmüştür.¹²⁷ Fenârî, eserin giriş kısmında yer verdiği manzumede Pezdevî'nin yanı sıra Sadrüşşerîa'nın *et-Tenkîh*, *et-Tavdîh*, Taftazânî'nin *et-Telvîh* adlı eserleriyle Habbâzî'nin *el-Muğnî* adlı kitabına da işaret etmiştir.¹²⁸ Şeyh Bedreddin ise furû alanında kaleme aldığı *Câmiu'l-fusûleyn* adlı kitabında muamelat konularına ilişkin olarak iki Mâverâünnehir kökenli fakihin kitaplarındaki muhtevayı bir araya getirmiştir. *Câmiu'l-fusûleyn*, Ebü'l-Feth b. Ebubekir el-Mergînânî es-Semerkandî'nin (öl. 651/1254) *Fusûlü'l-îmâdî* adlı kitabı ile Muhammed b. Mahmud el-Üstrûşenî'nin (öl. 636/1239) *Fusûlü'l-Üstrûşenî* adlı kitabına dayanmaktadır.¹²⁹ Bu eser Mecelle'nin hazırlanışına kadar geçen süre zarfında, Hanefî kâdîlerin bir anlamda el kitabı olmuştur. Şeyh Bedreddîn'in furû alanındaki diğer eserleri ise *Letâifu'l-îşârât* adlı metniyle bu metin üzerine kaleme aldığı *et-Teshîl* isimli şerhtir. *et-Teshîl* üzerine yapılan monografik bir çalışmada tespit edildiği üzere, bu eserin kaynakları arasında Mâverâünnehir alimleri tarafından telif edilmiş olan *el-Hidâye* ve şerhleri *en-Nihâye*, *el-Gâye*, *Mî'râcü'd-dirâye*, *el-Kifâye*, *el-Înâye* ile *Şerhu'l-Vikâye*, *Hulâsatü'l-Fetâvâ*, *el-Kâfi şerhu'l-Vâfi* adlı eserler yer almaktadır.¹³⁰ el-Înâye, Anadolu kökenli olup Memlûk coğrafyasında Mâverâünnehir alimlerinden fıkıh dersi almış olan Ekmelüddîn Bâbertî'nin eseridir. Diğer kitapların tamamı ise Mâverâünnehirli âlimler tarafından yazılmıştır.

Mâverâünnehir tesirine örnek olarak ele alabileceğimiz diğer bir isim Molla Hüsrev'dir (öl. 885/1481). Usul alanında kaleme aldığı *el-Mirkât* (*Mirkâtü'l-vusûl*) adlı metin ve bunun üzerine yazdığı *el-Mir'ât* (*Mir'âtü'l-usûl*) isimli şerh ile furû alanında kaleme aldığı *el-Gurer* (*Gurerü'l-ahkâm*) adlı metin ve bunun üzerine kaleme aldığı *ed-Dürer* (*Dürerü'l-hükkâm*) isimli şerh oldukça etkili olmuştur.¹³¹ Medreselerde ders kitabı olarak takip edilen bu çalışmalar, Osmanlı ulemasının usul ve furu sahasında el kitapları haline gelmiştir. Molla Hüsrev, *Mir'ât*'ın girişinde Pezdevî'nin *Usûl*'ünün bu ilimde zirveyi temsil ettiğini, sonrakilerin yapacakları çalışmanın onun muhtevasını daha anlaşılır hale getirme düzeyinde olabileceğini ileri sürerek, bu eserden etkilendiğini açıkça vurgulamıştır.¹³² *ed-Dürer*'in kaynakları üzerine yapılan bir çalışmada da ortaya konduğu üzere, eser kaleme alınırken önemli ölçüde Mâverâünnehir literatürü kullanılmıştır.¹³³

Gerek kaleme aldıkları şerh, hâşîye ve ta'lîk türü eserlerde gerekse müstakil teliflerde Mâverâünnehir literatürünü takip eden Osmanlı ulemasının, Mâverâünnehir âlimlerinden tevarüs ettikleri diğer bir husus da fıkıh ilminin imkânları çerçevesinde problemlere çözüm getirme tavrıdır.

4. Problemlere Çözüm Getirme Tavrı Açısında Mâverâünnehir Âlimlerinin Osmanlı Uleması Üzerine Tesiri

¹²⁷ Kefevî, *Ketâib*, 4/103; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1267.

¹²⁸ bk. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi'* (İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289), 1/3.

¹²⁹ Ayhan Hira, *Şeyh Bedreddîn (Bir Sufî Alimin Fıkıhçı Olarak Portresi)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 124-125.

¹³⁰ Mustafa Bülent Dadaş, *Şeyh Bedreddîn (Bir Osmanlı Fakihî)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 124-125.

¹³¹ Kefevî, *Ketâib*, 4/210-211.

¹³² Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 1/3-4.

¹³³ Mehmet Şener, *Dürer'in Kaynakları* (İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987), III-VII.

Şerî delillerden hareketle mükelleflerin fiillerinin hükümlerini tespit etmeyi faaliyet alanı olarak belirleyen fıkıh ilmi, bu işlevi yerine getirirken bireylerin ve toplumun ihtiyaçlarını da göz ardı etmemiştir. Özellikle Hanefî fıkıhında etkin bir şekilde uygulanan istihsân metodu ile buna bağlı olarak atıf yapılan örf, âdet ve teâmül gibi hususlar, fıkıhın farklı şartlar ve ihtiyaçları dikkate almasını temin eden en etkili enstrümanlar olmuştur. Bu bağlamda Mâverâünnehir âlimlerinin eserlerinde ilgili yaklaşımın zengin örneklerini görmek mümkündür. Nitekim Orta Asya Hanefî fıkıh âlimleri Ebu Hanife ve talebelerine birçok hususta muhalefet etmiş, gerekçe olarak da onların verdiği cevapların Kûfe örfünü yansıttığını, ancak Orta Asya örfünde ilgili meselelere farklı yaklaşıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda “Belh Meşâyihı” olarak adlandırılan fakihlerin, kendi bölgelerinin özel örfünü (örf-i hâs) dikkate alarak kimi meselelerde Hanefî doktrininin yerleşmiş hükümlerinin dışına çıkmaları oldukça dikkat çekicidir.¹³⁴ Örfün dikkate alınması bağlamında, Mâverâünnehir bölgesinde yetişmiş olan hicrî VI. asır nevâzil müelliflerinden Keşşî (öl. 550/1155),¹³⁵ *Mecmûu'n-nevâzil* adlı eserinin mukaddimesinde kendi dönemi için “Bu dönemde yetişen birisi nazar ilminde akranlarımızdan üstün olsa bile ashabımızın fetvalarına aykırı fetva veremez. Ancak bir konuda şerî naslara aykırı olmayan bir örf oluşmuşsa, bu durum müstesnadır.”¹³⁶ değerlendirmesini yapmıştır. Keşşî'nin ifadeleri örf söz konusu olduğunda, mezhebin kurucu figürlerinin görüşlerine muhalefet edilebileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı âlimlerinin ilgili ilke ışığında çözüme kavuşturdukları, hatta bu uygulamayla İslam hukuk doktrinine katkı sağladıkları bir mesele de para vakıfları meselesi olmuştur.¹³⁷ Para vakıfları meselesi çerçevesinde yaşanan tartışmaları Kefevî'nin detaylı bir şekilde naklettiği görülmektedir.¹³⁸

Para vakıflarıyla alakalı doktrini temellendiren Osmanlı âlimlerinin başında Ebussuûd Efendi (öl. 982/1574) gelmektedir. Ebussuûd Efendi, Hanefî mezhebinin vakfedilen malın akar (gayrimenkul) olması gerektiği şeklindeki yerleşik kuralını aşabilmek için İmam Muhammed'in “herhangi bir menkul malın vakfedilmesi hakkında bir teâmül ortaya çıkarsa, o takdirde ilgili menkul mal da vakıf işleminin konusu olabilir” görüşünden hareket etmiştir. Ebussuûd'un “paranın vakfedilmesi hakkında bir teamül oluşursa, para vakfı caiz görülebilir” hükmü için referans kaynağı ise Mâverâünnehir âlimlerinden

¹³⁴ Bu hususlar için bk. İbn Âbidîn, “Şerhu ‘Ukûdi Resmî'l-Müftî”, *Mecmuatü resâilî İbn Âbidîn* (İstanbul: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye Matbaası, 1325), 1/44-48; Hanefî fıkıhında örf ve âdetin akdın kurulması hakkındaki etkisi için bk. Hatice Alsaç, “İslâm Hukukunda Küllî Kâidelerin Hukukun İşlevleri Arasındaki Antinomi/Çatışma Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2022), 11, 12.

¹³⁵ Keşşî ve eseri için bk. Kefevî, *Ketâib*, 2/5-8, 510.

¹³⁶ Keşşî, *Mecmûu'n-nevâzil* (Süleymaniye Kütüphanesi, 1548) v. 2a.

¹³⁷ Para vakfıyla ilgili tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kâşif Hamdi Okur, “Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7-8 (Aralık 2005), 41-44.

¹³⁸ Konuyla ilgili detaylar için bk. Kefevî, *Ketâib*, 4/480-483.

Attâbî (öl. 586/1190) tarafından kaleme alınan *el-Fetâve'l-Âttâbiyye*¹³⁹ olmuştur.¹⁴⁰ İlgili eserde şöyle bir fetva yer almaktadır: “Bir kimse dirhemleri, hacim ölçüsüyle mübadele edilen tarım ürünlerini veya elbiseleri vakfetse bu caiz olmaz. Ancak denilmiştir ki eğer bu menkul malların vakfedilmesi hususunda bir yerde teamül ve örf ortaya çıkmışsa, o zaman bu vakıf işleminin caiz olduğuna fetva verilebilir”.¹⁴¹ Ebussûd, Attâbiyye’de zikredilen bu görüşün kim tarafından ileri sürüldüğünün belirtilmemesini bir problem olarak görmemektedir. Zira ilgili görüşü ileri süren kişi, eğer fıkıh ve fetva konusunda liyakat sahibi olmasaydı böyle bir görüş ileri süremezdi ve Attâbî gibi güvenilir âlimler de böyle bir görüşe eserlerinde yer vermezlerdi.¹⁴² Ebussûd, Attâbî’den naklettiği para vakfının geçerliliğini örf kriterine bağlayan fetva ışığında, örfün (teamül) hukuka dayanak teşkil edip etmemesiyle alakalı bir yaklaşım geliştirmiştir:

- a. “Örf ve âdetin şer’î bir hükme temel teşkil edip edemeyeceği, örfün genel hukuk kuralları (kıyas) ve nasslar karşısındaki konumu gibi hususlar usûl ilminin alanına girmektedir. Bu konuda söz söyleyebilecek olanların içtihad yeterliliğine sahip olmaları gerekir.
- b. Şer’î hükümlerin belirli bir çeşidinde (nev’inde) örfün dikkate alınmasından hareketle, diğer çeşitler (nev’iler) için de örfün kaynak olup olamayacağının tespiti konusu da içtihadı gerektirmektedir. İmam Muhammed bu çerçevede istisnâ’ (ısmarlama/sipariş) akdinin örfle dayandırılmasına kıyasla, menkullerin vakfını örfle temellendirmiş, kendi döneminde vakfedilmesi teamül haline gelen menkullerin vakfını geçerli saymıştır.
- c. Bir şer’î hükmün belirli bir bölümünde (sınıf) örfün dikkate alınmasından hareketle, diğer bölümlerinde (sınıflarında) de örfün geçerli olup olamayacağının tespiti bir önceki kategori kadar olmasa da hukuki tefekküre (re’y) ihtiyaç hissettirmektedir. Bir kısım menkullerin vakfında teamülün esas alınmasına binaen, diğer menkullerin vakfında da teamülü kriter olarak kabul etmek bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu işlemi de İmam Muhammed’den sonra gelen fıkıhçılar yerine getirmiş, teamül kriteri ışığında vakıf konusu olabilecek menkulleri ele almışlardır. Kendi dönemlerinde vakfedilmesi teamül haline gelen menkullerin vakfının geçerliliğine hükmetmişler, teamül oluşmayan menkullerin vakfının ise teamülün oluşması durumunda geçerlilik kazanacağını ifade etmişlerdir.
- d. Bu üç adımın ötesinde yapılacak dördüncü işlem ise toplumdaki mevcut teamülün tespitidir ki bunun için de özel bir ihtisasa gerek yoktur. Toplumla iç içe olan herkes bunu kavrayabilir.”¹⁴³

Görüldüğü üzere Ebussûd, Mâverâünnehir literatüründen de önemli ölçüde istifade ederek geliştirdiği örf anlayışıyla yalnızca para vakfı uygulamasını temellendirip Osmanlı

¹³⁹ Attâbî ve eseri için bk. Kefevî, *Ketâib*, 3/89-93.

¹⁴⁰ bk. Ebussûd Efendi, “*Risale müteallika li'l-evkâf*”, *Resâilü'l-Birgivi içerisinde*, nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 231-232, 234.

¹⁴¹ İlgili fetva için bk. Attâbî, *Kitâbü Cevâmii'l-fikh (el-Fetâve'l-Âttâbiyye)*, Murad Molla Kütüphanesi, 768 v. 279b.

¹⁴² Ebussûd Efendi, *Risale müteallika li'l-evkâf*, 234.

¹⁴³ Okur, “Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, 47-49; Ayrıca bk. Ebussûd Efendi, *Risale müteallika li'l-evkâf*, 236-239.

toplumunda bu hususta yaşanan tartışmalara son vermekle kalmamış,¹⁴⁴ İslam hukuk doktrinine de katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda vakfedilen paranın işletilmesiyle alakalı muamele-i şer'îye uygulamalarına temel teşkil eden bir takım formülasyonların Buhara çevresinde ortaya çıkan teamül neticesinde fıkıh literatürüne intikal ettiği de dikkatten kaçmamalıdır.¹⁴⁵ Para vakfı örneği çerçevesinde işaret ettiğimiz problem çözme tavrının Osmanlı ulemasına intikalinde Mâverâünnehir fıkıh anlayışı önemli ölçüde etkili olmuştur.

Sonuç

Hız. Peygamber'in vefatından sonra sahabe döneminden itibaren başlayan ilmî hareketlilik neticesinde Müslüman coğrafyada çeşitli ilim merkezleri ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında seçkin bir konuma sahip olan Mâverâünnehir, özel bir yer işgal etmektedir. Mâverâünnehir'in bu konumu Bâbur Şah tarafından şöyle dile getirilmiştir: "Hz. Peygamber zamanından beri Mâverâünnehir'de o kadar çok İslam imamları yetişmiştir ki hiçbir vilayetten bu kadar çok imamın çıktığı malum değildir. Kelam imamlarından olan Şeyh Ebu Mansur, Semerkand'ın Maturid adlı mahallesindendir. Kelam imamları iki fırkadır. Birine Maturidiye diğere Eşariye derler. Maturidiye, bu Şeyh Ebu Mansur tarafından kurulmuştur. *Sahîh-i Buhârî* sahibi Hoca İsmail de Mâverâünnehir'dendir. *Hidâye* sahibi, Fergâna'nın Mergînân adlı vilayetindendir. İmam Ebu Hanife mezhebinde *Hidâye*'den daha muteber bir fıkıh kitabı yoktur. Fergâna da Mâverâünnehir'e dâhil olup, mamurenin kenarında bulunmaktadır."¹⁴⁶ Birçok ilmi hareketliliğe ev sahipliği yapan Mâverâünnehir bölgesinin Hanefî fıkının gelişimi açısından oldukça önemli bir yeri vardır. Irak bölgesinde doğan Hanefiliğin doktrinin ve literatürünün gelişmesinde, Mâverâünnehir bölgesinde gösterilen ilmi faaliyet oldukça etkili olmuştur. Buhârâ'nın idaresini elinde tutan, aynı zamanda o bölgedeki ilmî faaliyete de liderlik eden Burhân Ailesinden (Âl-i Burhân) Sadr-ı Cihân unvanıyla anılan Burhânüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülaiz el-Buhârî'nin (öl. 616/1219-1220) maiyetinde altı bine yakın fıkıh mütehasısı (fakîh) bulunduğu ilişkin anekdot¹⁴⁷ - mübalağa payı da dikkate alınmak suretiyle- ilgili bölgedeki fıkıh çalışmalarının yoğunluğunu göstermektedir. Karahanlılar, Selçuklular ve onların takipçisi olan Türk hanedanlarının Hanefiliği İslami kimliklerinin bir parçası olarak görmeleri, bu mezhebin Müslüman coğrafyanın önemli bir kısmında etkili olmasını temin etmiştir. Bu etki, Osmanlılarda zirveye ulaşmıştır.

Osmanlı ulemasının Hanefî fıkını tevarüs ettikleri en önemli kaynak ise Mâverâünnehir âlimleri olmuştur. Bu intikal birkaç yolla gerçekleşmiştir. Öncelikle Osmanlı ulemasının Hanefî fıkını tahsil keyfiyeti Mâverâünnehir âlimleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Nitekim başta Molla Fenârî olmak üzere Osmanlı âlimlerini Ebu Hânîfe'ye bağlayan ilim zincirlerinin incelenmesi bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Diğer bir

¹⁴⁴ İlgili tartışmalar ve meselenin seyir için bk. Kefevî, *Ketâib*, 4/480-483.

¹⁴⁵ Bu hususta yaşanan tartışmalar için bk. Kefevî, *Ketâib*, 3/169; Ayrıca bk. Kâdîhân, *el-Fetâve'l-Hâniyye (el-Fetâve'l-Hindiyye ile birlikte)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1986), 2/250-252.

¹⁴⁶ Bâbur Şah, *Bâburnâme*, 1/69.

¹⁴⁷ Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübertî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1953), 68-69.

intikal vasıtası ise literatürdür. Osmanlı medreselerinde fıkıh alanında ağırlıklı olarak Mâverâünnehir âlimlerinin eserleri okunmuş, bu eserler üzerine şerh, hâşiye ve ta'lik çalışmaları yapılmıştır. Osmanlı âlimlerinin fıkıh alanında yaptıkları müstakil teliflerde de ana kaynakları yine Mâverâünehir âlimlerinin eserleri olmuştur. Mâverâünnehir kaynaklı nevâzil literatüründe görülen istihsan, örf vb. enstrümanlar kullanarak toplumun problemlerine çözüm bulma refleksi ise Osmanlı âlimleri tarafından benimsenip geliştirilerek başta para vakfı olmak üzere pek çok meseleye uygulanmıştır. Sonuç olarak Osmanlıda fıkıh geleneğinin ana kaynağını Mâverâünnehir kökenli Hanefî âlimlerin, eserlerinin ve fıkıh anlayışlarının oluşturduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.

Kaynakça | References

- Ahmed Çelebi. *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Ahmed Feyzî el-Çorûmî. “Müntehab min Tertîbi'l-Ulûm”. nşr. Abdullah Sıtkı İLHAN. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2020), 427-476. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.688729>
- Akhisârî, Hasan Kâfî. *Nizâmü'l-'ulemâ*. Çorum Hasan Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, 1248.
- Alsaç, Hatice. “İslâm Hukukunda Küllî Kâidelerin Hukukun İşlevleri Arasındaki Antinomi/Çatışma Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2022), 1095-1126. <https://doi.org/10.14395/hid.1156814>
- Arif Bey. “Devlet-i Osmâniyyenin Teessüsü ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ”. *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 1/2 (Mayıs 1332), 137-144.
- Aslan, Emine. *Nukûllü Fetva Mecmuaları ve Mehmed Fikhî'nin el-Ecvibetü'l-kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Atâî. *Hadâiku'l-hakâyık fî tekmileti's-şakâyık*. İstanbul: y.y., 1268.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Attâbî. *Kitâbü Cevâmii'l-fikh (el-Fetâve'l-Attâbiyye)*. Murad Molla Kütüphanesi, 768.
- Bâbur Şah. *Bâburnâme*. haz. R. Rahmeti Arat. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Baltacı, Cahid. XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Barthold, V. V. “Mâverâünnehir”. *İslam Ansiklopedisi*. 408-409. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1940.
- Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
- Bayder, Osman. *el-Hidâye (Bir Fıkıh Metninin Haneî Geleneğe Etkisi)*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2020.
- Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Bedir, Murteza. “Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (Mayıs 2005), 27-84.
- Bedir, Murteza. “Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a kadar) İlmîyeye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (2006), 23-39.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Bostan-zâde Yahya. *Duru Tarih (Tarih-i Sâf/Tuhfetü'l-ahbâb)*. haz. Necdet Sakoğlu. İstanbul: Alfa, 2016.
- Bostan-zâde Yahya. *Tarih-i Sâf/Tuhfetü'l-ahbâb*. İstanbul: Terakki Matbaası, 1287.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*. Dersaâdet: İkdâm Matbaası, 1314.
- Büyük Haydar Efendi. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*. haz. Hacı Adil. Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmire, 1326.
- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Dadaş, Mustafa Bülent. *Şeyh Bedreddin (Bir Osmanlı Fakihî)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

- Ebussuûd Efendi. “Risale müteallika li’l-evkâf”, *Resâilü’l-Birgivi içerisinde*. nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2011.
- Er, Şaban. *Şeyh Bedreddîn Hakkında Son Söz*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2016.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Türk Felsefe-Bilim tarihinin Seyir Defteri (Bir Önsöz)”. *DÎVÂN: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 18 (Haziran 2005), 1-57.
- Gibb, H.A.R. *Mohammedanism*. London: Oxford University Press, 1961.
- Güzelhisârî. *Menâfiu’d-dekâik*. İstanbul: Dârü’t-Tibâati’l-Âmire, 1288.
- Hira, Ayhan. *Şeyh Bedreddîn (Bir Sufî Alimin Fıkıhçı Olarak Portresi)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- İbn Âbidîn. “Şerhu ‘Ukûdi Resmi’l-Müftî”. *Mecmuatü resâili İbn Âbidîn*. İstanbul: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye Matbaası, 1325.
- İbn Battûta. *Rihletü İbn Battûta*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2014.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü’l-a’yân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1984.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- İlhan, Abdullah Sıtkı. “Ahmed Feyzî Çorumî’nin el-Müntehab min Tertibi’l-‘ulûm Adlı Eserinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2020), 427-476.
<https://doi.org/10.14395/hititilahiyyat.688729>
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Kâdîhân. *el-Fetâve’l-Hâniyye (el-Fetâve’l-Hindiyye ile birlikte)*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1986.
- Kalaycı, Mehmet. “Buhara’dan Kastamonu’ya Uzanan Bir Mecmua: Hanefî Geleneğin Anadolu’ya Taşınma Sürecine Dair Bazı Tespitler”. IV. Uluslararası Şeyh Şâbân-ı Veli Sempozyumu (Hanefilik-Maturidilik). 1/295-306. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2017.
- Kallek, Cengiz. “el-Hidâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-zunûn*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvarâ al-Nahr İslam Hukukçuları. Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.
- Kayapınar, Hüseyin. “Kâkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/216. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu’mâni’l-muhtâr*. haz. Saffet Köse-Murat Şimşek-Hasan Özer-Huzeyfe Çeker-Güneş Öztürk. İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017.
- Kemalpaşazâde. “Risâle fî Duḥûli Veleli’l-Bint fi’l-Mevkûfi ‘alâ Evlâdi’l-Evlâd”. *Mecmû’ Resâili’l-‘allame İbn Kemâl Pâşâ*. 3/115-126. İstanbul: Dâru’l-Lübâb, 2018.
- Keşî. *Mecmûu’n-nevâzil*. Süleymaniye Kütüphanesi, 1548.
- Kevserî, M. Zahid. *et-Tahrîrû’l-vecîz*. Kahire: Matbaatü’l-Envâr, 1360.
- Köprülü, Fuat. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.
- Leiser, Gary. “Osmanlılardan Önce Medrese ve Anadolu’nun İslamlaşması”. çev. H. T. Başoğlu. *İslam’ın Klasik Çağında Hukuk ve Eğitim*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

- Lekesiz, M. Hulusi. *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme: Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV-XVII. yüzyıllar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Madelung, Wilfred. "11-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü". çev. Sönmez Kutlu. *İmam Maturidî ve Mâturidîlik*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.
- Makdisî, George. *Ortaçağda Yüksek Öğretim*. çev. A.H. Çavuşoğlu - H.T. Başoğlu. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Mevkûfâtî, Mehmed. *Kitâbü'l-Mevkûfât*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1290.
- Molla Fenârî. *Fusûlü'l-Bedâi'*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289.
- Molla Hüsrev. *Mirâtü'l-usûl*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniye Matbaası, 1310.
- Mustafa Abdürrâzık. *Temhîd li târîhi'l-felsefe fi'l-İslâm*. Beyrut: y.y., 2011.
- Müstakîm-zade Süleyman Efendi. *Mecelletü'n-nisâb*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Narşahî. *Târîhu Buhârâ*. çev. E. A. Bedevi - N. M. Tırâzî. Kahire: Daru'l-Meârif, ts.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed. *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübertî*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1953.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri (Osmanlı Dönemi)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Bir Osmanlı Fakihinin Gözüyle Osmanlı Fukahası: Kefevî'nin Ketaib'i Üzerine Bir Değerlendirme". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (Mayıs 2017), 361-377.
- Okur, Kâşif Hamdi. *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları Hâdimî Örneği*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7-8 (Aralık 2005), 33-58.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Para Vakıfları Bağlamında Örfün Kaynak Değerine İlişkin Birgivî ve Ebussuud Arasındaki Tartışmalar". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivî*. I/66-76. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi / Kent Arşivi Yayınları, 2019.
- Önal, Beyza. "Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî'nin Ketâ'ibü'l A'lâmi'l- Ahyâr isimli Eserinde Benimsediği Usûl ve Muhtevanın Bir Örneği -10. Ketîbe-". *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (Eylül 2021), 885-911. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.776854>
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Saçaklı-zâde. *Tertîbü'l-ulûm*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988.
- Sadrüşşerîa. *et-Tavdîh*. İstanbul: Mekteb-i Sanâyî Matbaası, 1310.
- Starr, Ferderick. *Kayıp Aydınlanma*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2020.
- Şemseddin Sami. *Kâmus-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Şener, Mehmet. *Dürer'in Kaynakları*. İzmir: Öğrenci Basımevi, 1987.
- Şimşek, Murat. "Bir Hanefî Klasığı: 'Merginânî'nin el-Hidâye'si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 279-321.
- Şimşek, Murat. *İmam Ebu Hanîfe ve Hanefîlik*. İstanbul: Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı, 2019.

- Şimşek, Murat. “Osmanlı’da Fıkıh - Tasavvuf ilişkisi: Kefevî’nin Ketâib’inde Sûfîler”. *Osmanlı’da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan - Osman Sacid Arı. 611-631. İstanbul: İSAR Yayınları, 2018.
- Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku’n-Nu’mâniyye*. nşr. A. S. Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Topal, Şevket - Doğan, Yusuf. “Güncel Fıkhi Meselelerin Tarihi İzdüşümü (Kefevî’nin el-Ketaib’i Çerçevesinde)”. *The Journal of International Scientific Researches* 5/1 (Şubat 2020), 38-49. <https://doi.org/10.23834/isrjournal.663948>
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.